

Tarihsel Bağlam ve İsrâiliyyâtın Rivayetlerin Oluşumundaki Etkisi

–Nüzülü İsa ile Alâkalı Bir Rivayet Bağlamında–

MUHAMMET EMİN EREN
ARŞ. GÖR., ANKARA Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ
eren@divinity.ankara.edu.tr

Özet:

Bu çalışmada, Hadis literatüründe önemli bir yer tutan Nüzülü İsa konusundaki rivayetlerden biri olan, nüzulünden sonra haçı kıracağı, domuzu öldüreceği ve cizyeyi kaldıracığı ifade edilen rivayet ele alınmaktadır. Bu rivayetin farklı isnad ve metin formları dikkate alınarak özellikle metinlerde yer alan motif ve tasvirlerin analizi yapılmaktadır. Buradan hareketle, rivayetin sosyal ve tarihsel bağlamının izi sürülmekte ayrıca, İslâm geleneğinde nüzülü İsa ile ilgili rivayetleri besleyen farklı kaynakların olup olmadığı, Hz. İsa'nın nüzülü ile ilgili hadis literatüründeki tasavvurların Ehl-i Kitap geleneğinden etkilenip etkilenmediği tartışılmaktadır. Sonuç itibarıyla en azından bu rivayet özelinde bu tarz bir etkilenmenin olduğuna dair dikkate değer verilerin olduğu savunulmaktadır. Ancak, söz konusu etkinin/ beslenmenin boyutlarını ve niteliğini tam olarak anlamak için, bu konuyla alâkalı İslâmî ve diğer kaynakların daha kapsamlı bir karşılaştırmasını gerekli kılmaktadır. Ayrıca belirtmek gerekir ki bu yazı, Nüzülü İsa'nın imkân ve mahiyetini inceleme amacı taşımadığı gibi, konuyu bu yönüyle tartışmayı amaçlamamaktadır.

Anahtar kelimeler: Nüzülü İsa, Mesîh, Mehdî, Kıyamet Alâmetleri, Fiten, İsrailiyyât, Haç, Cizye

Abstract:

In this study, I deal with one of the many traditions found in the hadith literature concerning the Descent of Jesus (*nuzûl 'İsâ*), namely the one that depicts Jesus, after his descent, breaking the cross (*Salîb*), killing swine (*khinzîr*) and abolishing the *jizyah*. Paying close attention to isnad data and focusing on the textual variations, I attempt to analyze various motifs and images found in several versions of this tradition. I argue, in the context of this particular tradition, that there seem to have existed different external

sources such as various traditions of the People of the Book that have nourished the accounts regarding the Descent of Jesus in Islamic tradition. In addition, I contend that in order to better appreciate the nature of the relation between hadith texts and Biblical and extra-Biblical sources a more thorough examination of the relevant material found in both types of sources is required. It should be mentioned incidentally that this study does not aim at discussing the question of the possibility and nature of Jesus' descent.

Keywords: Descent of Jesus, Messiah, Mahdī, Portents of the Hour, Eschatology, *Israiliyyāt*, Cross, *Jizyah*

Giriş

Hız. İsa'nın vefatı/ref'i ve kıyametin kopacağına bir işareti ve habercisi olarak dünyaya tekrar nüzul edip etmeyeceği meselesi, İslâm Düşünce tarihini en fazla meşgul eden ve günümüzde de canlılığını koruyan önemli tartışma konularından biridir. Mesihlik ve Mehdilik bağlamı özelinde konuyla ilgili yapılmış şimdiye kadarki değerlendirmeler müstakil bir literatür oluşturacak kadar zengin ve çeşitlidir.¹ Öyle ki, hem klasik dönemde yazılan eserlerde hem de çağdaş araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalarda konuyla ilgili malzeme ayrıntılarıyla ortaya konmuştur.

Denilebilir ki, nüzülü İsa konusu temelde hadis literatüründe önemli bir yer tutan bu konudaki rivayetlerden beslenmektedir. Zira bu meselenin temellendirilmesinde delil olarak öne sürülen ayetler² ve bu konuda iddia edilen tevâtür ve icma fikri, büyük ölçüde söz konusu rivayetlerin ortaya koyduğu düşünce muvacehesinde yorumlanmıştır. Bu konuda öne sürülen iddia ve fikirlerin bu rivayetlere yönelik yaklaşım ve değerlendirme biçimine bağlı olarak şekillendiği ve değişkenlik arz ettiği anlaşılmaktadır. Söz konusu rivayet-

1 Bu konuda yapılmış müstakil bazı çalışmalar için bkz.: es-Suyuti, *Nuzulu İsa b. Meryem Ahire'z-Zaman*, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, Beyrut 1985; İbn Hacer el-Heytemi, *el-Kavlü'l-Muhtasar fî Alamâti'l-Mehdi'l-Muntazar*, thk. Mustafa Aşur, Riyad tsz.; el-Keşmirî, *et-Tasrih bi mâ Tevâtera fî Nuzûli'l-Mesîh*, Beyrut 1981; el-Kevserî, *Nazra 'Âbira fî Mezâ'imî men Yunkiru Nuzule İsa (a.s) Kable'l-Âhira*, Kahire 1987; Ahmed Emin, *el-Mehdi ve'l-Mehdeviyye*, Kahire 1951; Salih Akdemir, *Hiristiyan Kaynaklara ve Kur'an-ı Kerim'e göre Hazreti İsa*, Ankara 1992 (AÜSBE, basılmamış Doktora tezi); Durmuş, M. Ali, *Mehdi Hadislerinin Tetkiki*, Ankara 1999 (AÜSBE, basılmamış Yüksek Lisans tezi); Kırbaoğlu, M. Hayri, "Hz. İsa'yı (as) Gökten İndiren Hadislerin Tenkidi", *İslâmiyât* III (2000), sayı 4, ss. 147-68; Aydın, Mahmut, *Tarihsel İsa: İmanın Mesih'inden Tarihî İsa'sına*, Ankara 2002.

2 3. Âlu İmrân, 46, 55; 4. Nisâ', 156-9; 5. Mâide, 110, 117; 43. Zuhruf, 61. Ayrıca, tefsir kaynaklarında bu konuda delil olarak getirilen bu ayetler ve yaklaşım biçimleri hakkında geniş bilgi için bkz. Ünal, Mehmet, "Tefsir Kaynaklarına Göre Hz. İsa'nın Ölümü, Ref'i ve Nüzûlü Meselesi", *İslâmiyât* III (2000), sayı 4, s. 133-146.

ler bir tarafa bırakıldığında, özellikle Hz. İsa'nın kıyametten önce ineneğine dair delil olarak öne sürülen Kur'ân ayetlerinin hiçbirisi bu konuda sarih bir beyan niteliği taşımamaktadır.³

Ne var ki bu çalışma, nüzülü İsa konusunu her yönüyle inceleme amacı ve iddiası taşımadığı gibi, Hz. İsa'nın ref'i ve nüzulünün imkânı ve mahiyeti konusuyla da ilgili değildir.⁴ Söz konusu meselenin farklı boyutları olduğu gibi inceleyeceğimiz rivayet(ler)in dışında hadis literatüründe Hz. İsa'nın nüzülü konusunda başka rivayetler de yer almaktadır. Dolayısıyla burada inceleme konusu yaptığımız rivayet, bu konuda kaynaklarda yer alan rivayetlerden sadece biridir. Bu nedenle, bir tek rivayetten hareketle, Hz. İsa'nın ref'inin ve nüzulünün imkân ve mâhiyeti hakkında birtakım sonuçlara varmanın doğru bir yaklaşım olmayacağı açıktır.

Bu çalışmanın iki temel hedefi vardır. *Birincisi*, hadis literatüründe, daha çok "fiten"⁵ başlığı altında, kıyametin kopmasından önce vukû bulacak ihtilaf, karışıklık, savaş v.b. olayların konu edindiği rivayetlerde nakledilen birçok inancın/ unsurun, İslam dışı din ve kültürlerden -özellikle Yahudilik ve Hıristiyanlıktan- beslendiği veya aktarıldığı tezini bu rivayet özelinde sorgulamak, böyle bir etkinin en azından bu rivayet için söz konusu olup olmadığını araştırmaktır. *İkincisi*, tarihsel bağlam ve zeminin rivayetlerin oluşması ve yaygınlaşmasındaki etkisini yine bu rivayet özelinde incelemektir. Bununla birlikte, bu hususta ortaya çıkacak sonuçların, Nüzülü İsa meselesiyle alâkalı diğer rivayetlerin beslendikleri muhtemel kaynaklara ve neşv-u nemâ buldukları dinî, psiko-sosyal ortama dair önemli bazı veriler sunacağı da düşünülmektedir.

* * *

3 Seyhan, A. Emin, *Hadislerde Kıyamet Âlâmetleri (Envârü'l-Âşıkîn Örneğinde)*, Isparta 2006, s. 203; Ünal, Mehmet, *a.g.m.*, s. 144. Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. İsa'nın öldürülmesi ve ref'i konusunda Ehl-i Kitâb'ı ret bağlamında birçok ayete yer verilirken, Nüzülü İsa konusunda herhangi bir ayetin olmadığı, Ehl-i Kitâb'a bu konuda cevap verilmeyerek bir anlamda 'sessiz' kaldığı görülmektedir. Ancak hadis külliyyatımızda bu konuda tam tersi bir tablo ile karşı karşıya kalınmaktadır; Hadis literatüründe Nüzülü İsa konusunda birçok rivayet kendisine yer bulmuş ve bunlar erken denebilecek dönemlerden itibaren yaygınlık kazanmıştır. Daha da ilginç bu rivayetlerde konuyla ilgili oldukça ayrıntılı bilgi ve tasvirlerin varlığı göze çarpmaktadır. Kanaatimizce, söz konusu rivayetler bu açıdan ayrıca incelenmeyi hak etmektedir.

4 Bu konularda kaleme alınmış bazı çalışmalar için bkz. Şeltut, Mahmut, "İsa'nın Ref'i", çev. E. Ruhi Fığlalı, *AÜİFD*, XXIII (Ankara 1978), s. 319-24; Yazıcı, İshak, "Kur'ân'a Göre Hz. İsa'nın Ref'i ve İlgili Ayetlerin Yorumlarının Tahlili", *OMÜİFD*, sayı: 20-21 (Samsun 2005), s. 69-100; Akgül, Muhittin, "Nüzül-i İsa Meselesi'nin Tefsir Geleneğine Yansımaları", *Harran ÜİFD*, sayı: 16 (Urfa 2006), s. 43-75.

5 "Fiten" kelimesinin farklı kullanımları ve anlamları hakkında geniş bilgi için bkz. Ertürk, Mustafa, *Metin Tenkidî (Gayb ve Fiten Hadisleri Örneği)*, Ankara 2005, s. 214-226; Çelebi, İlyas, "Fiten ve Melâhim", *DİA* (İstanbul 1996), XIII, ss. 149-53.

Burada inceleme konusu olan rivayet, Hz. İsa'nın nüzulünden sonra haçı kıracağıının, domuzu öldüreceğinin ve cizyeyi kaldıracığıının belirtildiği rivayettir. Bu rivayetin farklı versiyonlarında çeşitli motifler kullanılarak tabiat ve canlılarda gerçekleşecek bazı olaylar da tasvir edilmiştir. Rivayetin en geniş formu şu şekildedir:

الأنبياء إخوة لعلات أمهاتهم شتى ودينهم واحد وأنا أولى الناس بعيسى بن مريم لأنه لم يكن بيني وبينه نبي وانه نازل فإذا رأيتموه فاعرفوه رجلا مربوعا إلى الحمرة والبياض عليه ثوبان ممصران كان رأسه يقطر وان لم يصبه بلل فيدق الصليب ويقتل الخنزير ويضع الجزية ويدعو الناس إلى الإسلام فيهلك الله في زمانه الملل كلها إلا الإسلام ويهلك الله في زمانه المسيح الدجال وتقع الآمنة على الأرض حتى ترتع الأسود مع الإبل والتمار مع البقر والذئب مع الغنم ويلعب الصبيان بالحيات لا تضرهم فيمكث أربعين سنة ثم يتوفى ويصلي عليه المسلمون⁷

Rivayet kaynaklarda, hem merfû', hem mevkûf hem de maktû' olarak yer alırken, diğer taraftan muhtasar ve farklı metinlerle de nakledilmektedir. Bu sebeple, rivayetin daha iyi anlaşılması ve tahlil edilmesi için öncelikle, rivayeti nakleden ilk kaynak (şahıs) esas alınarak, metinlerindeki ortak ve farklı yönler tespit edilmeye çalışılacaktır. Ayrıca, rivayetin temel hadis kaynaklarında yer alan farklı tariklerine dikkat çekilecektir.

I. Merfû' Rivayetler:

(A)

1- ...*el-Leys (b. Sa'd)* > *İbn Şihab (ez-Zuhrî)* > (*Saîd*) *İbnu'l-Museyyib* > *Ebu Hureyre* tarihi.⁷

2- ...*Sufyân (b. Uyeyne)* > *ez-Zuhrî* > *Saîd İbnu'l-Museyyib* > *Ebu Hureyre* tarihi.⁸

6 Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, (Abdurrazzak, *el-Musannef* ile birlikte), thk. Habiburrahman el-A'zamî, Beyrut 1403², Bâbu'd-Deccâl, no: 20840, XI/ 401.

7 Buharî, *Buyû'* 102, no: 2222, s.172 (Dâru's-Selâm, Riyad 2000³, Kutub-i Sitte'nin birlikte basımı); Muslim, İman 71, no: 155, s. 703-4(Dâru's-Selâm, Riyad 2000³, Kutub-i Sitte'nin birlikte basımı); Ahmed b. Hanbel, *Musned* (thk. Şuayb el-Arnaût & Âdil Murşid, Muessesetu'r-risâle, Beyrut 1995¹) no: 7269, XII/ 210;Tirmizi, *Fiten* 54, no: 2233, s. 1876 (Dâru's-selâm, Riyad 2000³, Kutub-i Sitte'nin birlikte basımı); İbn Hibbân, *Sahih* (thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut 1993²), no: 6818, XV/ 230.

8 Humeydî, *Musned*, (thk. Huseyn Selîm Esed, Dâru's-sakâ, Dımaşk 1996¹), no: 1128, II/ 259; Nu'aym b. Hammâd, *Kitâbu'l-Fiten* (thk. Semîr b. Emin ez-Zuhayrî, Kahire 1991), no: 1611, II/ 576; Muslim, İman 71, no: 155, s. 704.

3- Abdurrazzâk> Ma'mer> ez-Zuhrî> (Saîd) İbnu'l-Museyyib> Ebu Hureyre tariki.⁹

4- ...İbn Vehb> Yûnus> ez-Zuhrî > (Saîd) İbnu'l-Museyyib> Ebu Hureyre tariki.¹⁰

5- Muhammed b. Ca'fer> Hişam b. Hassân> Muhammed (b. Sirîn)> Ebu Hureyre tariki.¹¹

6- ...Hammâd b. Mes'ade> İbn Avn> Muhammed (b. Sirîn)> Ebu Hureyre tariki.¹²

7- Sufyan (b. Uyeyne)> İmrân b. Zıbyân el-Hanefî> Benî Hanîfe'den bir adam> Ebu Hureyre tariki.¹³

“Canım elinde olana yemin olsun ki Meryem’in oğlu, yol gösterici bir imâm ve âdil bir hakem olarak size inmesi *muhakkak ki yakındır*. Sonunda haçı kırar, domuzu öldürür, *cizyeyi kaldırır*, mal hiç kimsenin kabul edemeyeceği kadar dolar taşar (savaş sona erer)¹⁴.”

8- ...Salih (b. Keysân el-Medenî)> İbn Şihab> Saîd İbnu'l-Museyyib> Ebu Hureyre tariki.¹⁵

Sâlih b. Keysân’dan gelen bu son tarik, yukarıdaki rivayetin metni ile aynı olmakla birlikte, metnin sonunda şu ziyadeleri yer almaktadır:

“ (...)Tek bir secde dünyadan ve onun içindeki her şeyden daha hayırlı olacaktır.” Sonra Ebu Hureyre, ‘isterseniz ‘Kitap Ehlerinden her biri ölümünden önce ona mutlak iman edecektir. Kıyamet gününde de o, onlara şahit olacaktır’¹⁶ ayetini okuyunuz’ dedi.”

(B)

1- ... Sufyân (b. Uyeyne)> İbn Şihâb (ez-Zuhrî)> Saîd İbnu'l-Museyyib> Ebu Hureyre tariki.¹⁷

9 Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, Bâbu'd-Deccâl, no: 20840, XI/ 399; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, no: 7679 (XIII/ 107-8).

10 Muslim, İman 71, no: 155, s. 704.

11 Ahmed b. Hanbel, *Musned*, no: 9323, XV/ 187-88.

12 Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat* (thk. Târik b. Avdullah b. Muhammed v. dğr., Kahire 1415), no: 1309, II/79; *el-Mu'cemu's-Sağîr* (thk. Muhammed Şekûr v.dğr., Beyrut 1985), no: 84, I/69. Taberânî bu rivayetleri zikrettikten sonra, bunu İbn Avn - Muhammed b. Sirîn isnadıyla sadece Hammâd'ın rivayet ettiğini dolayısıyla ferd bir rivayet olduğunu kaydeder.

13 Humeydî, *a.g.e.*, no: 1129, II/ 260.

14 Ahmed b. Hanbel'de Ma'mer kanalıyla, Taberânî'de de Hişâm b. Hassân kanalıyla gelen rivayetlerde, “mal kimsenin kabul etmeyeceği kadar dolar taşar” yerine “savaş sona erer (وتضع الحرب أوزارها)” ifadesi yer alır.

15 Buharî, Ehâdîsu>I-Enbiyâ 60, no:3448, s. 281; Muslim, İman 71, no: 155, s. 704.

16 4. Nisa 159.

17 Buharî, el-Mezâlim ve'l-Ğasb 31, no: 2516, I/ 466; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, (thk. Hamed

2- ...*Ravh b. el-Kâsım* > *Âsım b. Behdele* > (**Zekvân**) *Ebû Sâlih* > *Ebu Hureyre* tarihi.¹⁸

“Meryem’in oğlu, âdil bir hakem olarak aranızda **inmeden kıyamet kopmayacaktır**. Sonunda haçı kırar, domuzu öldürür, cizyeyi kaldırır, mal hiç kimse- nin kabul edemeyeceği kadar dolar taşar.”

(C) ...*Kesîr b. Zeyd* > *el-Velîd b. Rabâh* > *Ebu Hureyre* tarihi.¹⁹

“Mesîh İsa b. Meryem’in hakkı gözeten bir hakem ve âdil bir imam olarak inmesi yakındır. Domuzu öldürecek, haçı kıracak ve **‘davet’ de bir olacaktır. (onu gördüğünüzde) Rasulullah’ın (s.a) selamını iletin ya da ilet. Ona bunu anlattığında beni tasdik edecektir. (Ravi şunu ekledi); (Ebu Hureyre) hayatının sonlarında ölüm döşeğinde iken ‘benden ona selamımı iletin’ dedi.**”²⁰

(D) ...*Kuteybe b. Saîd* > *Lays(b. Sa’d)* > *Saîd b. Ebî Saîd* > *Atâ b. Mînâ* > *Ebu Hureyre* tarihi.²¹

“Allah’a yemin ederim ki, Meryem’in oğlu muhakkak ki âdil bir hakem olarak inecektir; Muhakkak ki, haçı kıracak, domuzu öldürecek, cizyeyi kaldıracaktır. **(O vakit) Genç dışı develer tamamen terk edilecek, onlara rağbet edilmeyecektir. Yine muhakkak ki, bütün düşmanlıklar, kinler ve kıskançlıklar ortadan kalkacaktır.** O (İsa) muhakkak ki mala çağırarak (veyahut insanlar mala çağırılacaklar) fakat malı hiç kimse kabul etmeyecektir”

(E) ...*el-Hâris b. Fudayl el-Ensârî* > *Ziyâd b. Sa’d* > *Ebu Hureyre* tarihi.²²

“İsâ b. Meryem âdil bir imam ve hakkı gözeten bir hakem olarak inecektir. Haçı kırarak, domuzu öldürecek, **barışı sağlayacak, kılıçları tırpan olarak kullanacak, hastalığı (humâmî) olan herkes iyileşecek, gökyüzü rızkını indirecek, yeryüzü bereketlenecek, ta ki çocuklar ile yılanlar birbirlerine zarar vermeksizin oynayacak, kurt koyunla aslan da inekle beraber otlanacak ve onlara zarar vermeyecek.**”

b. Abdullah el-Cum‘a& Muhammed b. İbrahim el-Luhaydân, Mektebetu’r-ruşd, Riyad 2004¹), Fiten 2, no: 38491, XIV/ 133; İbn Mâce, *Sunen*, Fiten 33, no: 4078, s. 2724(Dârü’s-Selâm, Riyad 2000³, Kutub-i Sitte’nin birlikte basımı).

18 Taberânî, *el-Mu‘cemu’s-Sağîr*, no: 1342, II/ 89. Taberânî’deki metnin sonunda “ve secdenin tümü sadece âlemlerin rabbi Allâh’a olacaktır” şeklinde bir ziyade yer almaktadır.

19 Ahmed b. Hanbel, *Musned*, no: 9121, XV/ 62.

20 يوشك المسيح عيسى بن مريم أن ينزل حكما قسطا وإماما عدلا فيقتل الخنزير ويكسر الصليب وتكون الدعوة واحدة فأقرئوه أو أقرئه السلام من رسول الله صلى الله عليه وسلم وأحدثه فيصدقني فلما حضرته الوفاة قال أقرئوه مني السلام

21 Muslim, İman 71, no: 155, s. 704; İbn Hibbân, *Sahih*, no: 6816, XV/ 227; el-Hâkim en-Nisâbüri, *el-Mustedrek ale’s-Sahihayn* (thk. Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrut 1990¹), no: 392, I/ 219.

22 Ahmed b. Hanbel, *Musned*, no: 1261, XVI/ 181-82.

(F) ...*Katâde* > *Abdurrahman b. Âdem* > *Ebu Hureyre* tarihi.²³

“*Bütün peygamberler kardeşdir. Onlar, bir babanın farklı kadınlardan doğmuş evlâdı gibidir. Meryem oğlu İsa’ya dünyada ve ahirette en yakın olan ise benim; çünkü benim ile onun arasında başka bir peygamber yoktur. Onu gördüğünüzde, tanıyın; o, orta boylu, kırmızı-beyaz tenlidir, üzerinde hafif sarı renkli elbisesi vardır.*²⁴ *Uzun düz saçlı, hiçbir nemlenme (terleme) olmamasına rağmen, sanki başından damlalar akan bir adamdır. O, haçı kırarak, domuzu öldürecek, cizyeyi kaldıracak ve Allah, İslâm milleti hariç, bütün milletleri helâk edecektir. Ve yine Allah, sapıtmış, kör ve yalancı Deccâl’i de helâk edecektir.* Bu şekilde, Allah yeryüzünde barışı tesis edecektir. Öyle ki, aslanla dişi deve, kaplanla inek, kurtla kuzu birlikte otlanacaklar. Çocuklar ile yılanlar birbirlerine zarar vermeksizin oynayacaklar. **Kırk yıl (ya da Allah’ın dilediği kadar) yeryüzünde kaldıktan sonra ölecek ve Müslümanlar da namazını kılacaklar.**”

Bu rivayet Katâde’den sonra farklı kollara ayrılmakta olup bu konuda en ayrıntılı tasvirleri içeren rivayet olmakla diğerlerinden ayrılmaktadır.

(G) *Yezid (b. Hârûn)* > *Sufyan* > *ez-Zuhrî* > ***Hanzala (b. Ali el-Eslemî)*** > *Ebu Hureyre* tarihi.²⁵

“İsâ b. Meryem inecek, domuzu öldürecek, haçı imha edecek, **namaz onda birleşecek (tecma’u lehû es-salât)**, o kadar mal dağıtacak ki kimse kabul etmeyecek, haracı kaldıracak [sonra] **er-Ravhâ’ya**²⁶ **gidecek, orada hac veya**

23 Ma’mer, a.g.e., no: 20845, XI/ 401; Tayâlisî, Suleyman b. Davûd b. el-Cârûd, *el-Musned* (thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Turkî, Dâru’l-hicr, y.y.- 1999), no: 2698, IV/ 301; İbn Ebi Şeybe, a.g.e., no: 38522, XIV/ 147; İshâk b. Râhaveyh, *el-Musned* (thk. Abdulğafûr b. A. El-Belûşî, Medine 1991¹), no:43, I/ 124; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, no: 9270, XV/ 153-54; Ebu Davûd, el-Melâhim 14, (Dâru’l-kutubi’l-arabî, Beyrut tsz.) no. 4326, IV/ 201; Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu’l-Beyân fi Te’vîli’l-Kurân* (thk. A. Muhammed Şâkir, Muessesetu’r-risâle, Beyrut 2000), no. 7145, VI/ 459; İbn Hibbân, a.g.e., no: 6814, XV/ 225, no: 6821, XV/ 233; el-Hâkim en-Nisâburî, a.g.e., no: 4163, II/ 651. Ebu Dâvud’ta geçen rivayette “Öyle ki, aslanla dişi deve, kaplanla inek, kurtla kuzu birlikte otlanacaklar. Çocuklar ile yılanlar birbirlerine zarar vermeksizin birbirleriyle oynayacaklar.” kısmı yer almamaktadır.

24 Rivayette geçen “والبياض بين مصرتين” ifadesini bu şekilde çevirmeyi uygun bulduk. Zira, “مصرة” kelimesi kaynaklarda “elbisedeki hafif sarılık” şeklinde açıklanmıştır (bkz. İbnu’l-Cevzî, Ebu’l-Ferec, *Ğarîbu’l-Hadîs*, thk. Abdulmu’tî Emin el-Kal’acî, Beyrut 1985¹, I/227-8). Nitekim, Yakût el-Hamevî, rivayette geçen ifadeye atıfta bulunarak “içinde hafif sarılığın olduğu elbise” anlamına geldiğini kaydetmektedir (*Mu’cemu’l-Buldân*, Daru’l-fikr, Beyrut tsz., II/495-6. Ayrıca bkz. İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, thk. Mustafa es-Sakâ, Beyrut 1403³, III/436).

25 Ahmed b. Hanbel, *Musned*, no: 7903, XIII/ 280-81; İbn Ebi Hâtîm, Abdurrahmân b. Muhammed, *Tefsîru Kur’âni’l-Azîm* (thk. Es’ad Muhammed et-Tayyib, Riyad 1997), no.6249, III/ 1113.

26 Mekke ile Medine arasında Medine’den yaklaşık 350 mil uzaklıkta bir yer ismidir (bkz. er-Râfî’î, Ebu’l-Kâsım Abdulkerim b. Muhammed el-Kazvînî, *et-Tedvîn fi Ahbâri Kazvîn*, thk. Azizullah

umre ya da ikisini birlikte yapacak. (Hanzala) dedi ki: Sonra Ebu Hureyre ‘Kitap Ehlinden her biri ölümünden önce ona mutlak iman edecektir. Kıyamet gününde de o, onlara şahit olacaktır’²⁷ ayetini okudu.”

Hanzala kanalıyla merfû’ olarak yer alan bu rivayetin sadece “*er-Ravhâ*’ya gidecek, orada hac veya umre ya da ikisini birlikte yapacak” kısmı, Ahmed b. Hanbel’de²⁸ *Sufyân*> *ez-Zuhrî*> **Hanzala**> *Ebu Hureyre* isnadıyla ve Ma’mer b. Râşid’in *el-Câmi*’inde²⁹ *Abdurrazzâk*> *Ma’mer*> *ez-Zuhrî* > **Hanzala**> *Ebu Hureyre* isnadıyla yine merfû’ olarak kaydedilirken, İbn Ebî Şeybe’de³⁰ *Sufyân b. Uyeyne*> *ez-Zuhrî*> **Hanzala** isnadıyla Ebu Hureyre’nin kendi sözü (mevkûf) olarak yer alması dikkat çekicidir.

II. Mevkûf Rivayetler:

Şimdiye kadar zikrettiğimiz rivayetlerin tümü Ebu Hureyre’den gelen merfû’ rivayetlerdir. Yukarıda Hanzala kanalıyla mevkûf olarak zikredilenden ayrı olarak, kaynaklarda mevkûf olarak üç rivayetin olduğu tespit edilmiştir. Mevkûf rivayetlerin tümü yine Ebu Hureyre’den gelmektedir:

1. Bunlardan ilki, Ma’mer b. Râşid’in *el-Câmi*’inde geçmektedir. *Abdurrazzâk*> *Ma’mer*> **Zeyd b. Eslem**> **Racul**> *Ebu Hureyre* isnadıyla mevkuf olarak gelen rivayet şöyledir:

“İsa b. Meryem, âdil bir imam olarak inmedikçe kıyamet kopmayacaktır. Sonra domuzu öldürür, haçı kırar ve cizye ortadan kalkar. Secde sadece âlemlerin Rabbine olur. **Savaş sona erer, kuyuların suyla dolup taşması gibi yeryüzü İslâm’la dolar.** Yeryüzünde mal çoğalır. Kin ve düşmanlık ortadan kaldırılır; öyle ki kurt, koyunla köpeği gibi olur. Aslan da (dişi) deveyle erkeği gibi olur.”³¹

2. Farklı bir isnadla Ebu Hureyre’den mevkuf olarak gelen bir diğer rivayet İbn Ebî Şeybe’nin *Musannef*’inde ve Nu‘aym’ın *K. el-Fiten*’inde yer almaktadır:

el-Ataridî, *Dâru’l-kutubi’l-ilmiyye*, Beyrut 1987, I/ 143; Ebu’l-Bekâ Bahâeddin Muhammed b. Ahmed el-Mekkî, *Târihu Mekketi’l-Muşerrefe ve’l-Mescidi’l-Harâm ve’l-Medîneti’ş-Şerife ve’l-Kabri’ş-Şerif*, thk. Alâ İbrahim & Emin Nasr Ezherî, Beyrut 2004², s. 311.

27 4. Nisa 159.

28 *Musned*, no: 7273, XII/ 217.

29 No: 20842, XI/ 400.

30 *Musannef*, el-Fiten 2, no: 38492, XIV/ 133.

31 Ma’mer b. Râşid, no:20844, XI/401.

– Ali b. Mushir> eş-Şeybânî> Hassân b. el-Muhârik> **Akkâr b. el-Muğira**> Ebu Hureyre tarihi.³²

– Ebu Muâviye> eş-Şeybânî> **Ammâr (Akkâr)³³ b. el-Muğira**> Ebu Hureyre tarihi.³⁴

“**Mesih’in inişi için muhakkak ki mescidler yenilenecek ve o inecek; Haçı kıracak, domuzu öldürecek ve ona mülâki olan (yetişen) herkes ona iman edecek. Sizden kim ona mülâki olursa benden ona selam söylesin. Sonra (Ebu Hureyre) bana (Akkâr b. el-Muğira) dönerek: ‘Ey kardeşimin oğlu, sen insanlar arasında en genç olanlardansın. Bu yüzden ona yetişecek olursan benden ona selamımı ilet’ dedi.**”

3. Rivayet, Muhammed b. Sîrîn kanalıyla Ebu Hureyre’den mevkûf olarak da nakledilmektedir.

Abdulvehhâb b. Abdulmecîd> Eyyûb (es-Sahtiyânî)> **Muhammed b. Sîrîn**> Ebu Hureyre³⁵

“**Sizlerden yaşayanlar arasında, İsa b. Meryem’i yol gösterici bir imam ve âdil bir hakem olarak görmesi çok yakındır.** O, zaman haçı kıracak, domuzu öldürecek, cizyeyi kaldıracak ve savaş sona erecektir.”

32 İbn Ebî Şeybe, Fiten 2, no:38493, XIV/ 134.

33 İbn Ebî Şeybe’de bu ravinin ismi Akkâr (أَكَّار)olarak geçerken Nu’aym’ın *K. el-Fiten*’inde Ammâr şeklinde geçmektedir. Ancak kaynaklarda yaptığımız taramada Ammâr b. el-Muğira isminde herhangi bir şahıs tespit edemedik. Akkâr b. el-Muğira b. Şu’be ise hem babasından hem de Ebu Hureyre’den rivayetleri olduğu kaydedilen Kufeli bir ravidir. Bundan dolayı bu isnaddaki şahsın Ammâr değil Akkâr b. el-Muğira olması daha muhtemeldir. Ancak yine de kimliği tam olarak bilinmemektedir. Zaten kaynaklarda babasından bir, Ebu Hureyre’den de bu rivayet olmak üzere iki rivayeti dışında başka bir rivayetine de yer verilmemektedir (bkz. el-Buhârî, *et-Târihu’l-Kebîr*, VII/ 94-5; ez-Zehabî, *el-Kâşif fi Ma’rifeti Men lehû Rivaye fi’l-Kutubi’s-Sitte* (neşr. Muhammed Avvâme v.dğ., Dâru’l-kible li’s-sekâfeti’l-İslâmiyye, Cidde 1992), II/ 28; İbn Hacer, Şihâbuddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Tehzibu’l-Tehzib*, Dâru’l-fikr, Beyrut 1984¹, VII/ 211; İbn Nâsiriddîn, Ebu Bekr Şemsuddîn, Muhammed b. Abdullah, *Tavdihu’l-Muštebih fi Dabti Esmâi’r-Ruvât ve Ensâbihim ve Elkâbihim ve Kunâhum*, thk. M. Nâim Araksûsî, Muessesetu’r-risâle, Beyrut 1993, VI/ 300). Berdicî (301/914) de, Akkâr b. Muğira’yı Tabiûn’dan ikinci tabakada tek rivayeti olan (ferd) raviler arasında zikreder (Berdicî, Ebu Bekr Ahmed b. Harun b. Ravh, *Tabakâtu’l-Esmâi’l-Mufrede mine’s-Sahabe ve’t-Tabiûn ve Ashâbi’l-Hadis*, thk. A. Ali Kûşek, Dâru’l-me’mûn li’t-turâs, Dımaşk 1410, s. 99). Ayrıca, İbn Hacer’in verdiği bir bilgiye göre Akkâr’ın Kufe’de bir cenâze namazında Ebu Hureyre ile birlikte olduğu kaydedilmektedir. (İbn Hacer, *Tehzibu’l-Tehzib*, IX/ 230-31). Bu bilgi sabit ise Akkâr’ın Ebu Hureyre ile görüştüğü varsayılabilir.

34 Nu’aym b. Hammâd, *K. el-Fiten*, no: 1600, II/ 572. Metin ve isnad İbn Ebî Şeybe’de geçtiği gibidir ancak, Nu’aym’daki isnadda Hassân b. Muhârik yer almamaktadır. Muhtemelen *K. el-Fiten*’deki isnaddan Hassân b. Muhârik düşmüş olmalıdır.

35 Nu’aym b. Hammâd, *K. Fiten*, no: 1594, II/ 569.

III. Maktû' Rivayetler:

Ebu Hureyre'den gelen merfû' ve mevkûf rivayetlerden ayrı olarak, kaynaklarda maktû' olarak nakledilen iki rivayet yer almaktadır.

1. *Abdurrazzâk*> *Ma 'mer*> (*Abdullah*) b. *Tâvus*>*Babası (Tâvus b. Keysân)* isnadıyla gelen rivayete göre Tâvus'un şöyle dediği nakledilmektedir:

“İsâ b. Meryem hâdî ve âdil bir imam olarak inecektir. İndiğinde, haçı kıracak, domuzu öldürecek, cizyeyi kaldıracak ve **millet (insanlık) tek olacaktır. Yeryüzünde de (güven) otorite sağlanacaktır.** Öyle ki, Aslan inekle birlikte onun (erkek) eşiymiş gibi ve kurt koyunla birlikte onun köpeğiymiş gibi dolaşacaktır. Sokma/ ısırma özelliği olan tüm varlıkların bu özellikleri ortadan kaldırılabilecektir. Öyle ki, bir adam elini yılanın başının üstüne koyar da (yılan) ona zarar vermez, çocuğun yavru köpekten sakınmadığı gibi, cariye (kız çocuk) de aslandan sakınmayacaktır. **Arap atına yirmi dirhem [kadar az] değer biçilecek ve öküze de [az]bir miktar paha biçilecek. Yeryüzü de Âdem'in zamanındaki hâline dönecek.** Bir (üzüm) salkımdan birçok kişi yiyebilececek, bir nar da birçok kişi yiyebileceği kadar (büyük) olacak.”³⁶

2. *Ebu 'l-Ahvas*> *Simâk (b. Harb)*> *İbrahim (en-Nehâ'î?)* tariki.³⁷

Simâk,³⁸ İbrahim en-Nehâ'î'nin şöyle dediğini duymuştur:

“Mesîh muhakkak gelecek, haçı kıracak, domuzu öldürecek ve cizyeyi kaldıracaktır.”

Yukarıda zikredilen mevkûf ve maktû' rivayetlere bakıldığında, bazı lafız farklılıklarıyla birlikte, merfû' olarak nakledilen rivayet formlarıyla aynı özellikleri taşıdığı söylenebilir. İnceleme konusu olan rivayetin, her bir formun

36 Ma 'mer b. Râşid, *a.g.e.*, no:20843, XI/400-401. Nu'aym'ın *Kitâbu'l-Fiten*'inde rivayet iki farklı yerde bu isnadla geçmektedir. Birincisinde, rivayetin sonunda var olan “...ve öküze de belirli bir miktar paha biçilecek. Yeryüzü de Âdem'in zamanındaki haline dönecek. Az bir (meyveden) yani salkımdan birçok kişi yiyebilececek, bir nar da birçok kişinin yiyebileceği (kadar büyük olacak)” şeklindeki kısma yer verilmezken (*K. Fiten*, no: 1607, II/ 575), ikincisinde, sadece zikrettiğimiz bu son kısım tek başına yer almaktadır (*K. Fiten*, no: 1610, II/ 576).

37 İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, Fiten 2, no: 38494, XIV/ 134.

38 Simâk b. Harb b. Evs b. Hâlid ez-Zuhlî el-Bekrî el-Kûfî. Önde gelen hadis imamlarından biridir. Câbir b. Semura, Enes b. Mâlik gibi sahabedeb hadis işitmiş, kendisinden de Saîd b. Cubeyr ve İbrâhîm en-Nehâ'î gibi şahıslar rivayette bulunmuşlardır. Yaklaşık 80 sahabiye gördüğü kaydedilen Simâk'ın hadisçiği hakkında bazı tenkitler yöneltilmiştir: Yahyâ b. Maîn onu *sika* olarak nitelemesine rağmen, başkasının nakletmediği fert rivayetleri olduğunu belirtmiş, İbnu'l-Mubârek ve başkaları hadiste *zayıf* olduğunu belirtmişlerdir. 123 yılında vefat etmiştir (bkz. es-Safedî, Salâhuddin Halil b. Eybek, *el-Vâfi bi'l-Vefâyât*, thk. Ahmed Arnaût ve Türkî Mustafa, Beyrut: Dâru ihyâi't-turâs, 2000, XV/ 273).

kendi içerisinde barındırdığı bir takım farklılıklarla birlikte - ki bunlara değineceğiz-, tespit edebildiğimiz kadarıyla, kaynaklarda sekiz ayrı metin yapıyla yer almaktadır. Biz bu rivayetleri, form (şekil) ve muhteva (içerik) olmak üzere iki açıdan incelemek istiyoruz.

A. Rivayetin İsnad ve Metinlerinin Form (şekil) Analizi

Hız. İsa'nın nüzülü ile birlikte, “*haçı kıracağı, domuzu öldüreceği, cizyeyi kaldıracığı ve dünyaya barış ve sükûnetin geleceğini*” bildiren ve merfû olarak yedi ayrı formunu verdiğimiz rivayet, farklı isnadlarla kaynaklarda yerini almaktadır. Şimdi, hangi rivayet formunun hangi isnadlarla geldiğini dikkate alarak incelemeye çalışacağız:

(A) ve (B) Rivayet Formları: İki ayrı form olarak sınıflandırdığımız bu rivayetin ifade farklılıkları³⁹ göz önünde bulundurulduğunda, ortak bir metnin farklı versiyonları olduğu söylenebilir. Saîd b. el-Museyyib'ten gelen isnadlar (A_{1,2,3,4,8} ile B₁) Zuhrî'den sonra birçok tarike ayrılmakta, lafız ve anlam farklılıkları da Zuhrî'den sonraki ravilerin değişmesine paralel olarak değişikliğe uğramaktadır. Bu isnadlarla gelen söz konusu lafız farklılıklarının, Zuhrî veya ondan sonra gelen ravi(ler)den kaynaklandığı varsayılabilir. Ancak benzer metinlerin İbn Sirîn, Ebu Sâlih ve “Benî Hanife'den bir adam” şeklinde meçhul bir ravi kanalıyla da gelmiş olması (A_{5,6,7} ile B₂), lafız farklılıklarının Ebu Hureyre dahil ondan sonraki herhangi bir raviden kaynaklanmış olabileceğini gösterir. Bu farklılıklar anlamı değiştirecek önemli farklılıklar da değildir. (A)'da, yemin sigasıyla birlikte Hız. İsa'nın nüzulünün çok yakın olduğu vurgulanırken, (B)'de Hız. İsa'nın nüzülü ile kıyametin kopması arasındaki (zorunlu) ilişki ifade edilmektedir. Bir diğer farklılık, Salih b. Keysân'dan gelen tarihteki (B₈) ziyadedir ki benzer ifadeler Hanzala tarihinde de (G) yer almaktadır. Bu iki gruptaki rivayetleri diğerlerinden ayıran en önemli ortak özellik, hiçbirinde insanlara ve tabiata dair herhangi bir tasvirin yer almamış olmasıdır. Neticede rivayet formları arasında en kısa metinlerin bu iki gruptaki rivayetler oldukları anlaşılmaktadır.

39 Bu kısımlar metinlerde bold olarak gösterilmiştir.

el-Velîd b. Rabâh kanalıyla gelen rivayet formunda (C) ise tabiata dair herhangi bir tasvir yer almamakla birlikte, Ebu Hureyre'ye atfen aktarılan ilginç ziyade ile diğer rivayetlerden ayrılmaktadır: “(onu gördüğümüzde) *Rasulullah'ın (s.a) selamını iletin ya da ilet. Ona bunu anlattığında beni tasdik edecektir. (Ravi şunu ekledi) (Ebu Hureyre) hayatının sonlarında ölüm döşeğinde iken 'benden ona selamımı iletin' dedi.*”

İlk bakışta, kimin Hz. İsa'ya selamını iletilmek istediği kısmı bu rivayette çok açık değildir. Bu rivayette selamın, başta Hz. Peygamber'den iletilmesi istenirken daha sonra Ebu Hureyre (ravinin ifadesine göre ölüm döşeğinde iken) bizzat kendinden iletilmesini talep etmektedir. Ancak, bu kısım başka bazı kaynaklarda da ayrıca yer almaktadır: Ahmed b. Hanbel'in *el-Musned*'inde sadece bu selam kısmının yer aldığı iki rivayete yer verilmektedir. İlk rivayette selam Hz. Peygamber'in dilinden iletilirken,⁴⁰ ikincisinde yine aynı lafızlarla Ebu Hureyre'den nakledilmektedir.⁴¹ Dolayısıyla ilk rivayet merfû olarak ikinci rivayet mevkuf olarak aktarılmaktadır. Hâkim'in *el-Mustedrek*'inde ise sadece Ebu Hureyre'den aktarılmaktadır.⁴² Aynı şekilde, Akkâr b. Muğîra'dan mevkuf olarak gelen rivayette⁴³ de selam Rasulullah'tan değil Ebu Hureyre'den iletilmek istenmektedir. Bu rivayetlere bir bütün olarak bakıldığında, Ahmed b. Hanbel'deki bir rivayet hariç, diğer tüm rivayetlerde mevkuf olarak yani, Ebu Hureyre'nin selamı olarak iletildiği görülmektedir.

Öte yandan, Atâ b. Mînâ (D), Ziyâd b. Sa'd (E) ve Abdurrahmân b. Âdem (F) kanalıyla gelen rivayetlerde, diğer formlardan ayrı ve farklı olarak, Hz. İsa'nın nüzulünden sonra tabiatta, canlılarda görülecek (olumlu) değişimler, oluşacak barış ve sükûnet hâli dile getirilmekte, birtakım lafız farklılıkları olmakla birlikte, beklenen olumlu değişimin nasıl tezahür edeceği çeşitli motiflerle tasvir edilmektedir. Hatta, (F) rivayet formunda Hz. İsa'nın şemâiline, nasıl bir halde olacağına, kaç yıl yaşayacağına ve üzerindeki elbisenin rengine varıncaya kadar tarif eden tasvirler yer almaktadır. Bu türden ayrıntılı

40 *Musned*, no: 7970, XIII/ 350

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ زَيْدٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: إني لأرجو إن طال بي عمر أن ألقى عيسى بن مريم فإن عجل بي موت فمن لقيته منكم فليقرئه مني السلام

41 *Musned*, no: 7971, 7978, XIII/ 351, 358.

42 *Mustedrek*, no: 4162, II/ 595. “...يقول أبو هريرة أي بني أخي إن رأيتموه فقولوا أبو هريرة يقرئكم السلام.”

43 İbn Ebî Şeybe, *Fiten* 2, no:38493, XIV/ 134; Nu'aym b. Hammâd, *K. el-Fiten*, no: 1600, II/ 572.

tasvirlerin sadece Abdurrahman b. Âdem⁴⁴ - Katâde kanalıyla gelen rivayetlerde olduğu görülmektedir. Bu yönüyle Abdurrahmân b. Âdem kanalıyla gelen tarikler (F) rivayetimizin en geniş ve ayrıntılı formunu oluşturmaktadır. Bununla birlikte, Hz. İsa ile alakalı farklı bilgiler de yok değildir. Hanzala kanalıyla gelen (G) rivayette tabiata ve canlılara dair tasvirler ye almamasına rağmen, Hz. İsa'nın nüzulü sırasında er-Ravhâ'ya inip oradan Hac ya da Umre yapacağı dile getirilmekte ve bu açıdan diğer tüm rivayetlerden ayrı bir bilgi sunulmaktadır.

Genel olarak bakıldığında yedi ayrı formda sınıflandırdığımız merfû' rivayetlerin tamamının sadece Ebu Hureyre kanalıyla geldiği görülmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Ebu Hureyre'den (58/678),⁴⁵ Saîd b. el-Museyyib,⁴⁶ Atâ b. Mînâ,⁴⁷ Abdurrahman b. Âdem,⁴⁸ Muhammed b. Sîrîn,⁴⁹ Zekvân Ebu Salih,⁵⁰ el-

44 Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi*'inde, bu rivayetin senedinde, Abdurrahmân b. Âdem'in yerine, 'an raculin' şeklinde meçhul bir şahıs zikredilmektedir (bkz. *el-Câmi*', XI/ 401, no: 20845).

45 Ebu Hureyre Abdurrahmân b. Sahr ed-Devsî. Geniş bilgi için bkz. Kandemir, M. Yaşar, "Ebû Hüreyre", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, X, ss. 160-67.

46 Tabiûndan meşhur fakih ve alim. Ebu Hureyre'nin damadı. Ebu Hureyre ve birçok sahabe-den rivayetleri vardır. Zuhri'nin kendisinden rivayetleri vardır. 93 yılında vefat etmiştir (İbn Hacer, *Tehzibu'l-Tehzib*, IV/ 74-7).

47 Atâ b. Mînâ' el-Medenî veya el-Basrî. Ebu Hureyre'den rivayetleri olduğu kaydedilir. İbn Sa'd onu "kalîlu'l-hadîs / az hadisleri olan" olarak niteler. İbn Uveyne'nin onu Ebu Hureyre'nin en tanınmış ravilerinden biri olarak nitelemesine rağmen, kaynaklarda Ebu Hureyre'den sınırlı sayıda rivayetlerinin yer alması dikkat çekmektedir (bkz. İbn Hacer, *Tehzibu'l-Tehzib*, VII/ 192-93).

48 Abdurrahmân b. Âdem el-Basrî. Ummu Bursun'un mevlâsı (عبد الرحمن ابن ام برون). Sâhibu's-Sakâyâ diye marufur. Ebu Hureyre ve Câbir b. Abdullah'tan rivayetleri vardır. Katâde ve Süleyman b. Tarhân gibi şahısların ondan nakilleri vardır. Katâde ondan hadis rivayet ettiğinde nesebini bilmediği için, herhangi bir 'beşeri/insanı' kasten ismini Abdurrahmân b. Âdem şeklinde kullanırdı. Nitekim ed-Dârakutnî babasının kim olduğu bilinmediği için kendisine bu ismin verildiğini belirtmiştir. Zehebî, onun Abdurrahmân b. Mervân döneminde öldüğünü ve sika olduğunu kaydeder (bkz. *ez-Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût, Muessesetu'r-risâle, Beyrut 1993, IV/ 252-54; İbn Hacer, *Tehzibu'l-Tehzib*, VI/ 122; İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsim Ali b. el-Hasen, *Tarihu Medîneti Dimaşk*, thk. Ali Şîrî, Dâru'l-fikr, Beyrut 1996, XXXIV/ 172-74; İbn Mâkûlâ, Ebu Nasr Ali b. Hibetullah, *el-İkmâl fi Raf'il-İrtiyâb ani'l-Mu'telif ve'l-Muhtelif fi'l-Esmâi ve'l-Kunâ ve'l-Ensâb*, Dâru'l-kutubi'l-İslâmî, Kahire, tsz., I/ 267).

49 Muhammed b. Sîrîn Ebu Bekr el-Ensârî el-Basrî. Enes b. Mâlik'in mevlâsı. Tabiûn'un önemli simalarından. Enes b. Mâlik, Ebu Hureyre ve İbn Ömer ve başka sahabe-den rivayetleri vardır. İbn Abbâs, Hz. Aişe ve Ebu Zerr'den hadis işitmediği özellikle kaydedilir. 110 yılında vefat etmiştir (bkz. el-Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, I/ 90-92; İbn Hacer, *Tehzibu'l-Tehzib*, IX/ 190-92). Ebu Zur'a Muhammed b. Sîrîn'in Ebu Hureyre'den rivayetlerinde kendisini geçen başka bir ravinin olmadığını beyan ederek, İbn Sîrîn'in Ebu Hureyre rivayetlerindeki değerini ve önceliğini vurgulamıştır (İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve'l-Ta'dîl*, Dâru İhyâi't-turâsî'l-arabî, Beyrut 1952¹, VII/ 280-81).

50 Zekvân Ebu Sâlih es-Semânî ez-Zeyyât el-Medenî. Sehl b. Ebî Salih'in babasıdır. Ebu Hureyre ve Sa'd b. Ebî Vakkâs'tan rivayetleri vardır. A'meş, oğlu Sehl ve başkalarının ondan nakilleri vardır. Tabiûndan olan Zekvân genellikle sika bir ravi olarak kabul edilmiştir. 101 yılında vefat etmiştir (bkz. İclî, *Ma'rifetu's-Sikât*, no: 433, I/ 345; İbn Hibbân, Ebu Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Bustî, *Kitâbu's-Sikât*, Dâiretu'l-maârifî'l-osmâniyye, Haydarabât 1978¹, IV/ 221-22; İbn Hacer, *Tehzibu'l-Tehzib*, III/ 190).

Velîd b. Rabâh,⁵¹ Ziyâd b. Sa'd,⁵² Hanzala⁵³ ve “Benî Hanife’den bir adam” şeklinde meçhul biri ile birlikte dokuz farklı ravi kanalıyla dağılmaktadır. “Benî Hanife’den bir adam” isnadıyla gelen rivayet bir tarafa bırakılacak olursa,⁵⁴ Merfû’ olarak gelen rivayetlerin bazı tarikleri isnad kritiği açısından birtakım tenkidlere maruz kalmıştır.⁵⁵ Bununla birlikte, en açık tenkidin Abdurrahmân b. Âdem’e yönelik olduğu görülmektedir. Bunun dışında, özellikle Saîd b. el-Museyyib’ten gelen isnadların ve bu isnadlardaki ravilerin genel olarak güvenilir kabul edildikleri anlaşılmaktadır.

- 51 el-Velîd b. Rabâh ed-Devsî el-Medenî. İbn Ebi Zebâb’ın mevlâsı. İbn Hacer, bu şahsın Ebu Hureyre, Sehl b. Hanîf (Huneyf?) ve Selmân el-Ağarr’dan rivayetleri olduğunu, kendisinden de Kesîr b. Zeyd el-Eslemî ile oğulları Muhammed ve Muslim’in rivayette bulduklarını kaydeder. Daha sonra, el-Velîd’i Ebu Hâtîm’in ‘sâlih’, Buhârî’nin ‘hasenu’l-hadîs’ olarak nitelendirdiklerini İbn Hibbân’ın da onu *es-Sikât*’ına aldığını ve el-Velîd’in ölümünün 117 olduğunu belirtir (*Tehzîbu’l-Tehzîb*, XI/ 117). Fakat, Buhârî’nin, bize ulaşan mevcut haliyle ne *et-Târihu’l-Kebîr*’inde ne de *el-Evsat*’ında el-Velîd b. Rabâh’a yer verdiğini tespit edebildik. Buhârî *el-Kebîr*’inde el-Velîd b. Muslim b. Ebî Rabâh isimli bir raviyi zikretmekte ve İbn Ebî Zebâb’ın mevlâsı olduğunu kaydetmektedir (*et-Târihu’l-Kebîr*, VIII/ 153-54). Verdiği bilgilerden anlaşılmalıdır ki Buhârî, burada el-Velîd b. Rabâh’ın oğlu Muslim’i kastetmekle birlikte kalb yapmak suretiyle el-Velîd b. Muslim b. Ebî Rabâh şeklinde yanlış olarak vermiştir. Nitekim Ebu Hâtîm ve Ebu Zur’â bu hataya (kalbin ve tashîf’in olduğuna) dikkat çekmiş ve doğrusunun Muslim b. el-Velîd b. Rabâh olduğunu belirtmişlerdir (bkz. İbn Ebî Hatim, *el-Cerh*, IX/ 16). Aynı şekilde, İbn Hibbân *es-Sikât*’ında el-Velîd b. Rabâh’a yer vermemiştir. Fakat o, “el-Velîd b. Rabâh b. Âsim b. Adıyy” isimli bir raviyi zikretmiş, bu şahsın künyesinin Ebu’l-Bedâh olduğunu, Ebu Hureyre, İbn Ömer ve İbn Abbâs’tan rivayetleri olduğunu, Medine ehlinde sayıldığını, hicri 33’te doğup 117’de öldüğünü kaydetmiştir (*es-Sikât*, VI/ 493). Öyle anlaşılmaktadır ki İbn Hacer, el-Velîd b. Rabâh’ın ölüm tarihini ve onun hakkındaki bazı bilgileri İbn Hibbân’ın burada aktardığı bilgilere dayanarak aktarmış olmalıdır. Nitekim İbn Ebî Hâtîm ve Mizî’de doğum ve ölüm tarihine dair herhangi bir bilgi verilmemiştir (bkz. *el-Cerh ve l-Ta’dîl*, IX/ 4; *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXXI/ 11-12). Dolayısıyla elimizdeki mevcut bilgiler -Ebu Hâtîm’in ‘sâlih’ nitelemesi dışında- kısıtlı olup bu ravinin durumu hakkında yeterli bir fikir vermemektedir. Yine de İbn Adıyy’in, Kesîr b. Zeyd’e ayırdığı tercemesinde, *Kesîr b. Zeyd - el-Velîd b. Rabâh - Ebu Hureyre* isnadıyla nakledilen rivayetlere itibar edilmeyeceğini, fakat Kesîr b. Zeyd’in bu isnad dışında naklettiği bazı rivayetlerine itibar edilebileceğini beyan etmesi rivayetimiz açısından önemlidir (bkz. *el-Kâmil fi Duafâi’r-Ricâl*, thk. Yahya Muhtar Ğazâvî, Beyrut 1988, VI/ 68). Zira, İbn Adıyy’in bu beyanı esas alındığında, rivayetimizin bu tarihinin tenkide maruz kaldığı anlaşılmaktadır.
- 52 Ziyâd b. Sa’d el-Medenî el-Ensârî. Ebu Hureyre ve İbn Ömer’den rivayetleri olduğu, kendisinden de el-Hâris b. Fudayl’in hadis rivayet ettiği kaydedilir (el-Buhârî, *et-Târihu’l-Kebîr*, III/ 357-58; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, III/ 533). İbn Hibbân da aynı bilgileri vererek *es-Sikât*’ına almıştır (IV/ 255). Bu ravi hakkında başka bir bilgiye ulaşamadığımız gibi, durumu hakkında da herhangi bir malûmat verilmemiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Ziyad, Ebu Hureyre’den nakledilen bu rivayeti vesilesiyle rical kaynaklarında yer bulmuş, hadis rivayetinde pek tanınmayan biridir.
- 53 Hanzala b. Ali b. Eska> es-Sulemî. Ebu Hureyre ve başka sahabeden rivayetleri vardır. Abdurrahman b. Harmele, ez-Zuhrî ve başkalarının ondan nakilde bulunmuşlardır. En-Nesâî ve el-İclî onu *sika* olarak nitelemiş, İbn Hibbân *es-Sikât*’ında zikretmiştir (bkz. el-Buhârî, *et-Târihu’l-Kebîr*, III/ 38; İclî, *a.g.e.*, I/ 327; İbn Hacer, *a.g.e.*, III/ 55).
- 54 Kim olduğu hakkında herhangi bir karine ve bilgiye ulaşamadığımız bu *meçhul ravi*’nin isnadda yer alması sebebiyle, sadece Humeydi’de geçen bu isnad munkatî’ ve zayıftır.
- 55 Mesela, el-Velîd b. Rabâh kanalıyla gelen (C) rivayeti Kesîr b. Zeyd sebebiyle (bkz. 51. dipnotta İbn Adıyy’in değerlendirmeleri), (E) rivayeti de Ziyâd b. Sa’d’ın ‘meçhûl’ bir ravi olması nedeniyle cerh edilmiştir.

Abdurrahmân b. Âdem için bir yerde Yahya b. Maîn (233/848) “*lâ be’se bihi*” hükmünü verirken, bir başka yerde kendisine Abdurrahmân b. Âdem sorulmuş, İbn Maîn de “onu tanımıyorum (*lâ a’rifuhu*)” cevabını vermiştir.⁵⁶ İbn ‘Adiyy’in (365/976) de bu bağlamda, “İbn Maîn bir kişiyi tanımıyorsa, bu durum, o şahsın ‘meçhûl’ ve tanınmayan bir şahıs olduğunu gösterir. Bu konuda başka birinin onu tanıdığına dair hükmüne de itibar edilmez” demek suretiyle Abdurrahman b. Âdem’i “meçhûl” kabul ettiği ve İbn Maîn’e katıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁷ Zehebî (748/1347) de aynı minvalde Ebu Hâtîm’in (275/888) de onu “*mechûl*” bir ravi olarak nitelendirdiğini kaydetmiştir.⁵⁸ Bu noktada, tespit edebildiğimiz kadarıyla kaynaklarda Katâde’nin Abdurrahmân b. Âdem’den bu rivayet dışında başka bir rivayetinin yer almaması dikkat çekicidir.

Yine de Abdurrahman b. Âdem’den gelen (G) rivayet formu dışındaki söz konusu merfû’ rivayetlerin isnad kritiği açısından ciddi bir tenkide maruz kalmamış olması, tek başına bu rivayetlerin Hz. Peygamber’e aidiyeti hususunda yeterli bir veri sağlamamaktadır. Zira, Ebu Hureyre kanalıyla gelen merfû’ rivayetler, aynı zamanda, Muhammed b. Sîrîn, Akkâr b. el-Muğîra, Hanzala ve “racul” şeklinde meçhûl bir şahsın da olduğu dört tarikle Ebu Hureyre’den mevkûf olarak; Tâvus b. Keysân (106/ 724)⁵⁹ ve İbrahim (en-Nehâî)’den (96/715) maktû’ olarak kaynaklarda nakledilmektedir. Sadece bu durum dahi, söz konusu rivayetlerin Hz. Peygamber’e aidiyeti hususunda temkinli olmayı gerektirmektedir. Nitekim kronolojik olarak da bakıldığında, rivayetin geçtiği en erken iki kaynak olan Ma’mer b. Râşid’in (157/770) *Câmi*’i ile İbn Ebî Şeybe’nin (235/849) *el-Musannağ*’ında rivayetinin, söz ko-

56 İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’l-Ta’dil*, V/ 210; İbn Hacer, *Tehzibu’l-Tehzib*, VI/122.

57 İbn ‘Adiyy, *el-Kâmil fi Duafâ*, IV/ 298; İbn Hacer, *ag.e.*, VI/197

58 ez-Zehbî, *Mizânu’l-İtidâl fi Nakdi’r-Rical* (thk. Ali el-Bicâvî, Dâru’l-ma’rife, Beyrut 1963), II/ 546, 576. Fakat İbn Hacer, İbn Maîn’in ve İbn ‘Adiyy’in Abdurrahman b. Âdem’e yönelik tenkitlerini reddederek İbn Maîn’in bu görüşüne katılmadığını ifade etmiştir: “...bu hüküm[*lâ a’rifuhu*] her durumda uygulanamaz. Zira, âdil ve sika olan bir raviyi, bir başkası tanıırken İbn Maîn’in tanımıyor olması mümkündür ve buna mani bir durum yoktur. Nitekim, bu şahsı [Abdurrahman b. Âdem’i] İbn Yûnus tanımakta olup, Mısır ve Mağrib ehli hakkında onun görüşü dikkate alınır.” (İbn Hacer, *ag.e.*, VI/ 197).

59 Tâvus b. Keysân Ebu Abdurrahmân el-Fârisî el-Yemenî. İran (fars) asıllı olup daha sonra Yemen’e gitmiştir. Oranın önde gelen fakihlerinden, abid ve zahidlerindedir. Ebu Hureyre, Zeyd b. Sâbit, Âişe ve İbn Abbâs gibi sahabilerden rivayetleri vardır. Sufyân es-Sevrî’den onun şii eğilimleri olduğu nakledilmekle birlikte genel olarak, tabiûn neslinin önde gelen alimlerinden sayılmış ve güvenilir bir ravi olarak kabul edilmiştir. İbn Hibbân ölüm tarihini 101 olarak verir. Ancak Hicri 106 yılında Mekke’de öldüğü bilgisi daha çok kabul görmüştür. (bkz. İbn Hibbân, *Meşâhiru Ulemâi’l-Emsâr*, thk. Maufred Fleisshammer, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1959, s.122; Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût, Muessesetu’r-risale, Beyrut 1413⁹, V/38- 49).

nusu değişken yapısının muhafaza edilerek nakledildiği görülmektedir. Bir başka ifade ile Mamer'de ve İbn Ebî Şeybe'de rivayet, *merfû'* tarihin yanı sıra *mevkûf* ve *maktû'* olarak da yer almış, fakat sonraki kaynaklarda birkaç istisna dışında sadece *merfû'* tarikle gelenlere yer verilmiştir. Aslında, Merfû' olarak nakledilen rivayetlerdeki bazı bilgiler de bu temkinli duruşu haklı kılacak niteliktedir:

(G) rivayet formunda Hanzala rivayeti merfû' olarak naklettikten sonra, naklettiği rivayetin Rasulullah'a mı ait yoksa Ebu Hureyre'nin kendi sözü mü olduğundan emin olmadığını ifade ederek, bu husustaki tereddüdünü izhar etmiştir.⁶⁰ Nitekim, benzer bir rivayet Hanzala tarafından Ebu Hureyre'ye atfen *mevkûf* olarak da nakledilmiştir. Aynı şekilde rivayetin, Muhammed b. Sîrîn'den (110/728) hem *merfû'* (A) hem de Ebu Hureyre'ye atfen *mevkûf* olarak nakledilmesi rivayetin asıl kaynağının kim olduğu hakkındaki tereddütlerin bizzat bu rivayeti nakleden ravilerde de var olduğunu göstermektedir. Ayrıca, bu rivayeti Muhammed b. Sîrîn Ebu Hureyre'den *mevkûf* olarak naklettikten sonra Ebu Hureyre'nin Hz. İsa'nın nüzülü hakkında “iki ezan arasında inecektir. (Bu esnada) elbisesinden sular damlayacak ve üzerinde hafif sarımsı veya Berd kumaşından bir elbise olacaktır” dediğini fakat bu ifadeleri Ebu Hureyre dışından başkasının naklettiğini bilmediğini kaydeder. Devamla, Hz. İsa'nın üzerindeki elbisenin rengi hakkında çok açık olmayan tasvirin (والبياض بين ممصرتين)⁶¹ sebebini izah sadedinde; “Sanırım bunları bir kitapta buldular fakat elbisenin renginin ne olduğunu anlayamadılar” diyerek ilginç ve önemli bir ayrıntının altını çizmektedir.⁶² Her ne kadar, bu tasvirlerin kim tarafından ve hangi kitapta bulunduğu İbn Sîrîn'in bu sözlerinden açıkça anlaşılmasa da, Hz. İsa hakkında yapılan bu tür tasvirlerin ve motiflerin Ehl-i Kitâb'a ait kaynaklarda geçiyor olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Nüzülü İsa bağlamında benzer motif ve tasvirlerin Ebu Hureyre dışında Ka'b b. el-Ahbâr (32/652-3) gibi Ehl-i Kitap geleneğini ve yazılı kaynaklarını iyi bilen kişiler tarafından nakledilmesi bu ihtimali dikkate almayı gerekli kılmaktadır.⁶³

60 Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*, no: 7890, s. 563; İbn Ebi Hâtim, *Tefsîr*, no: 6249, III/ 1113.

61 Krş. 24. dipnot.

62 Bkz. Nu'aym, *a.g.e.*, II/ 570.

63 Nitekim Hz. İsa'nın nüzulünden sonra kaç yıl kalacağına dair Ka'b'tan nakledilen rivayetin (Nu'aym, *a.g.e.*, no. 1624, II/ 580) isnadında yer alan el-Velid b. Muslim'in bu rivayeti naklettikten sonra benzer bir bilgiyi “Dânyâl (Daniel)” kitabında okuduğunu belirtmesi, bu husustaki tasavvurların Ehl-i Kitap'a ait kaynaklardan beslendiğinin somut bir ifadesidir.

Öte taraftan, Abdurrahmân b. Âdem kanalıyla gelen rivayetlerin sonunda Hz. İsa'nın nüzûlünden sonra kırk yıl kalacağına dair ifadeler başka kaynaklarda hem Ebu Hureyre'nin⁶⁴ hem de Ka'b b. el-Ahbâr'ın⁶⁵ kendi sözleri olarak nakledilmektedirler. Üstelik Ebu Hureyre'den *mevkûf* olarak nakledilen rivayetin isnadı da *merfû* olan isnad gibi *Abdurrahmân b. Âdem- Katâde- Ebu Hureyre* isnadıyla gelmesi ayrıca dikkat çekicidir.

Rivayetin ilk kaynağının söz konusu değişken yapısına rağmen, Ebu Hureyre'nin *merfû*' ve *mevkûf* rivayetler içerisinde değişmeyen tek sahabi ravi olması, her hâlükârda Ebu Hureyre'nin bu rivayetin yayılmasında bir rolünün olduğunu göstermektedir. Fakat bu durum, rivayetimizin Hz. Peygamber'den sadır olduğu noktasında net bir şey sunmamaktadır. Aksine, rivayetin naklinde Ebu Hureyre dışında başka bir sahabenin adının geçmemesi, onun dile getirdiği hususların başka bir sahabi tarafından nakledilmemesi, rivayetin Hz. Peygamber'e aidiyetini zayıflatan bir unsur olarak kabul edilebilir. Zira, Hz. İsa'nın nüzûlü ve onun gelişiyile birlikte yapacağı faaliyetler ile canlılara ve tabiata dair dikkat çekici bu tasvirlerin başka sahabeden değil de sadece Ebu Hureyre kanalıyla gelmesi, *mevkûf* olarak dahi başka bir sahabeden nakledilmemesi, bu kanaati pekiştirmektedir.

Son tahlilde, ele aldığımız rivayetin isnad tetkiki açısından "sahih" kabul edilen tariklerinin olması, tek başına, rivayetin kaynağı itibarıyla Hz. Peygamber'den sadır olduğunu göstermeye kâfi olmadığı gibi rivayette nakledilen muhtevanın anlaşılması noktasında da sadra şifa olamamaktadır.⁶⁶ Bununla birlikte, inceleme konusu yaptığımız rivayetin kaynakları ve isnadla-

"Daniel Kitabı", Yahûdî Kutsal kitapları ve Hristiyan Eski Ahit kehanetleri arasında sayılan kutsal bir kitaptır ve bu kitap, Yahudî ve Hristiyan apokaliptiğinin bir numunesi (model) olmuştur (bkz. Bowker, John (ed.), *The Oxford Dictionary of World Religions*, "Daniel, Book of" mad., Oxford University Press, Oxford - New York 1997, s. 257). Mircea Eliade Bu kitap ve yazarı hakkında şunları kaydeder: "...Daniel ve I. Hanok, dünyanın sonuna yaklaştığını öngörüyorlardı (...) Daniel'in Kitabı, bugünkü haliyle MÖ 164'e doğru tamamlandı. Yazar kendi çağında veya kısa süre önce yaşanmış olayları yüz-yıllarca önce dile getirilmiş kehanetler olarak betimlemektedir. Bu yöntem (*vaticinia ex eventu*) kıyamet kitaplarının ayırt edici niteliklerindedir." (Eliade, Mircea, *Dinsel İnançlar ve ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berktaş, Kâbalcî yayınevi, İstanbul 2003, II/ 303)

64 Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve Ma'rifeti'r-Rical*, thk. Vasiyullah İbn Muhammed Abbas, Beyrut 1988, no: 1838, II/ 598; Nu'aym, *K. el-Fiten*, no.1623, II/ 580.

65 Nu'aym, *K. el-Fiten*, no. 1624, II/ 580.

66 Bu durum, klasik hadis usulünün, hadisleri değerlendirip anlamadaki rolünü göstermesinin yanı sıra, söz konusu usulün hadislerin anlaşılıp yorumlanmasındaki zafiyetinin bir göstergesi olarak da anlaşılabilir.

rında geçen ravileri hakkında ortaya çıkan tablo, rivayetin anlaşılmasında ve değerlendirilmesinde önemli ipuçları ve birtakım hareket noktaları sağlamaktadır. Bu sebeple, muhteva analizi adı altında konuyu inceleme devam ederken, bu veriler de dikkate alınarak tahlil edilecektir.

B. Rivayetin Muhteva (İçerik) Analizi:

1. Nüzulü İsa'nın Kıyamete Yakın Gerçekleşeceği Düşüncesi

Ele aldığımız rivayetin tüm tariklerinde değişmeyen unsurların başında, Hz. İsa'nın dünyaya tekrar geleceği ve bu nüzulün kıyametten hemen önce gerçekleşeceği düşüncesidir. Aslında, rivayetle verilmek istenen mesajlardan birinin bu düşünce olduğu açıktır. Nitekim, birkaç istisna haricinde⁶⁷, rivayetin kaynaklarda yer aldığı kitap ve bab başlıklarına bakıldığında, söz konusu nüzulün gerçekleşeceği düşüncesi bağlamında zikredildiği müşahade edilmektedir.

2. Kıyametin Çok Yakın Olduğu İnanıcı

Rivayette dikkati çeken diğer bir husus, kıyametin çok yakın olduğu düşüncesidir. Bu beklenti, farklı ifadelerle de olsa, neredeyse rivayetin tüm tariklerinde kendisini yoğun olarak hissettirmektedir. (A) ve (C) rivayetlerinde İsa'nın nüzulünün çok yakında gerçekleşeceği açıkça ifade edilirken,⁶⁸ (B)'de ise, "Meryem'in oğlu, âdil bir hakem olarak *aranıza* inmeden kıyamet kopmayacaktır"⁶⁹ ibaresiyle söz konusu psikolojik beklenti dolaylı da olsa ifade edilmiş olmaktadır. Öte yandan, (D), (E) ve (G) rivayetlerinde, kıyametin yakın olduğuna dair herhangi bir ifade yer almazken, (F)'de, bu beklenti, Hz. İsa'nın nüzulü sırasında tanınması için (!) muhataplara fiziki yapısını (şemâilini) tasvir etmeye varacak kadar,⁷⁰ ilginç ve farklı bir biçimde kendisini hissettirmektedir. Bu rivayetlerden anlaşıldığına göre, kıyametin çok yaklaştığına ve Hz. İsa'nın yakın bir zamanda geleceğine inanılmaktadır. Öyle ki, Ebu Hureyre Hz. İsa'ya mulâki olacaklarını umduğu şahıslar vasıtasıyla se-

67 Buhari'nin Sahih'inde üç ayrı yerde naklettiği rivayetin biri, *Kitâbu'l-Buyû*'da "Katli'l-Hinzîr ve Kâle Câbir Harrame'n-Nebiyu Bey'e'l-Hinzîr" babında, diğeri *Kitâbu'l-Mezâlim*'de "Kesru's-Salîb ve Katlu'l-Hinzîr" babında itikâfî göndermeleri de olan fikhî bir bağlamda zikredilmektedir. Bununla birlikte, diğer kaynakların geçtiği bağlama uygun olarak Buhârî, bu rivayetin üçüncü bir tarihini *Kitâbu Ehâdisi'l-Enbiyâ*'da "Nuzûlu İsâ b. Meryem aleyhisselâm" babında zikreder.

68 "والذي نفسي بيده لو شكت أن ينزل فيكم بن مريم"

69 "لا تقوم الساعة حتى ينزل فيكم بن مريم"

70 ان روح الله عيسى بن مريم نازل فيكم فاذا رأيتهم فاعرفوه رجل مربع الى الحمرة والبياض عليه ثوبان ممصران كان رأسه بقطر و ان لم يصبه بلل"

lamını iletmekten dahi geri durmamaktadır.⁷¹ Ebu Hureyre'den nakledilen bu ifadelerin ona ait olduğu kabul edilirse, onun da bu inancı taşıdığı ve böyle bir beklenti içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu nakillerde onun selamını yaşlılık dönemlerinde ilettiğinin ifade edilmesi rivayetin tarihlendirilmesi noktasında da bazı veriler sağlayabilir; Ebu Hureyre'nin hicri 58-59 yıllarında vefat ettiği dikkate alındığında, bu rivayeti ellili yıllarda nakletmiş olduğu ve yine onun, özellikle hayatının sonlarında, Hz. İsa'nın yakın bir zamanda ineceğine, kıyametin de yakın bir gelecekte gerçekleşeceğine dair inancını/beklentisini güçlü bir şekilde hissettiği ve bunu dile getirdiği söylenebilir.

Kıyametin yakın olduğu inancı, sadece, ele aldığımız bu rivayette değil kıyamet alâmetlerinin, savaşların, karışıklıkların v.b. olayların anlatıldığı, genel olarak, fiten ve melâhim rivayetlerinin neredeyse tümünde kendisini hissettirmektedir.⁷² Bu yüzden böylesine bir beklenti/inanç, bu tür rivayetlerin dile getirildiği dönemin tarihsel muhayyilesinin ve hâlinin bir tezahürü olsa gerektir. Aslında, Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan siyasi ve dini içerikli ihtilafların beraberinde getirdiği kaotik durumun, bu beklentinin oluşmasında belirleyici rol oynadığı muhakkaktır. Bu kaotik sürecin etkisi altındaki bir topluma, geleceğe dair ihtimaller arasında dünyanın sonuna yaklaşıldığı senaryosu muhtemelen daha gerçekçi gelmiş olmalıdır. Ayrıca, İslâm'ın son din, Hz. Peygamber'in de son peygamber olmasının, bu beklentinin inandırıcılığına doğrudan etkide bulunduğu ileri sürülebilir.⁷³ Bu bağlamda, İslam toplumunda fiten hadislerinin çok erken dönemden itibaren tedavüle çıkmasının ve yaygınlaşmasının temel sâiklerinden birisi sözünü ettiğimiz bu "beklenti hâli" olmalıdır. Şunu da vurgulamak gerekir ki bu beklenti, sadece Müslümanlara ve İslâm toplumuna ait bir olgu da değildir. Tarih boyunca, savaşlar, sıkıntılar ve çıkmazlarla karşı karşıya kalan bütün toplumların, bu tür

71 "...Sizden kim ona mülaki olursa benden ona selam söylesin. Sonra (Ebu Hureyre) bana (Akkâr b. el-Muğira) dönerek: Ey kardeşimin oğlu, sen insanlar arasında en genç olanlardansın. Bu yüzden ona yetişecek olursan benden ona selamımı ilet." (İbn Ebî Şeybe, *el-Musannaf*, no:37497, VII/ 494; Nu'aym b. Hammâd, *K. Fiten*, no: 1600, II/ 572). Velid b. Rabâh'tan nakledilen rivayette ise Ebu Hureyre'nin Hz. İsa'yı gördüklerinde önce Hz. Peygamber'in selamını iletmeyi isterken; hayatının sonlarında kendi selamını ilettiği kaydedilir (bkz. C rivayet formu). Benzer ifadelerin geçtiği diğer rivayetler için bkz. 40-43. dipnotlar.

72 Bunu görmek için Nu'aym b. Hammâd'ın *Kitâbu'l-Fiten*'ine bakmak yeterli olacaktır.

73 İnsanların, henüz Hz. Peygamber hayattayken, kıyametin ne zaman kopacağını merak ettiklerini ve bunu Hz. Peygamber'e sorduklarını Kur'an'da "يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ" hitabıyla başlayan ayetlerden öğrenebiliyoruz. Bkz. 7.Araf,187; 33. Ahzâb,63; 79. Nazi'ât, 42.

olayları dünyanın sonunun yaklaştığının bir işareti olarak yorumladıkları ve buna paralel olarak çeşitli “kurtuluş öğretileri”⁷⁴ geliştirdikleri bilinmektedir.⁷⁵

3. Nüzulü İsa'nın Gerçekleşmesiyle Meydana Geleceği İddia Edilen Olağanüstü Olayların Tasviri ve Bu Tasvirlerde Kullanılan Motiflerin Analizi

Rivayette üzerinde durulması gereken bir diğer önemli husus, Hz. İsa'nın nüzulüyle birlikte meydana geleceği ifade edilen olağanüstü olaylardır. Sadece, bunların neler olduğu değil, bu olayların nasıl tasvir edildikleri ve bu tasvirlerde kullanılan motifler de önem arz etmektedir. Zira, kültürlerin kendine has söylemleri vardır. Dolayısıyla, bir dilde kullanılan dil/söylem, o *dilin tarihine, dinî/kültürel kodlarına* ve bu kodlarla örülmüş *yaklaşımların kökenine* dair birçok hususu anlamaya ve aydınlatmaya yardımcı olacaktır. Bu yüzden, incelemekte olduğumuz rivayette nakledilen olayların nasıl tasvir edildiklerini ve metinde yer alan motifleri ve sembolik ifadeleri göz önünde bulundurarak, rivayeti tahlil etmeye çalışacağız.

3.1. Yadırganan Mevcut Durum ya da Geçmiş Duyulan Özlem

Fiten edebiyatında, yeryüzünde adaletsizliğin, kontrol edilemez bir karmaşanın hakim olduğuna dair bir çok rivayet yer almış, bu gerçeklikten hareketle, kıyametin yaklaştığı düşüncesi yoğun olarak işlenmiştir. Hz. Peygamber'e atfedilen “zaman gittikçe kötüleşecek, bir sonraki bir öncekini aratacak” sözü, İslâm toplumunda kötüye giden mevcut durumun bir yansıması olarak anlaşılmalıdır.⁷⁶ Bu beklentiye paralel olarak, Müslümanlar arasında, dünyayı

74 Bkz. Coşkun, Ali, *Mehdilik Fenomeni*, İstanbul 2004, s. 56

75 Batıda, özellikle Hıristiyan geleneğinde, dünyanın, zamanın sonunun geldiğini (end of the time) ve bununla alakalı kehanetleri ifade etmek için “apocalypse” kelimesi kullanılır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Collins, John J., “Apocalypse”, *Encyclopedia of Religion*, Lindsay Jones(Editor in Chief, 2. ed., 2005), ss. 409-419; Albert I. Baumgarten(ed.), *Apocalyptic Time*, Brill, Leiden 2000; Malcolm Bull (ed.), *Apocalypse Theory and the Ends of the Word*, London 1995; Ali Coşkun, a.g.e., özellikle, ss. 55-81, 116-266; Pacacı, Mehmet, “Hadis'te Apokaltisizm veya Fiten Edebiyatı”, *İslâmiyât I* (1998), sayı 1, ss.35-7.

76 Ümmetin istikbale dair çizdiği bu olumsuz tablonun rivayetlere nasıl yansdığına ve bu konuda Hz. Peygamber'e atfedilen rivayetlerin eleştirisi ve değerlendirmesi hakkında geniş bilgi için bkz. Hatiboğlu, Mehmed S., *Hz. Peygamber'in Vefatından Emevîlerin Sonuna Kadar Siyâsi-İctimâî Hadiselerle Hadis Münasebetleri* (Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara), özellikle s. 10-17. Ayrıca, zamanın gittikçe kötüleşeceği, ahlâki yozlaşmaların yaşanacağı şeklindeki tarih tasavvuru, Yahudi ve Hıristiyanların yanı sıra Budist inanışında da önemli bir yer teşkil ettiği (Sarıkcıoğlu, Ekrem, “Buda Dininde Mehdi İnancı ve Buda'dan Bir Rivayet” *Atatürk ÜİFD*, sayı: 4, Erzurum 1980, s. 78), hatta bu düşünceden beslenen kurtarıcı Mesih ve Mehdi anlayışının Sümerlilere kadar dayandığı ifade edilmektedir (Sarıkcıoğlu,

bu durumdan çıkaracak, yeryüzünde adaleti ve barışı sağlayacak kurtarıcı bir Mehdi inancı da yaygınlaşmıştır.⁷⁷ Bu bağlamda, hicri I. asrın ikinci çeyreğinden itibaren ortaya çıkan Mehdî tartışmaları⁷⁸ ile kıyametin yakın olduğu inancının ve beklentisinin varlığı, bu konuyla alakalı rivayetlerin artmasına ve yayılmasına sebebiyet verdiği söylenmelidir.

Ancak, Mehdilik ve Mesihlik fikri, doğası gereği, sıkıntının ve hüsranın olduğu bir yerde gelişip yaygınlaşmaya müsait olduğundan⁷⁹ söz konusu kurtarıcı fikri ve bunun neticesinde şekillenen Mehdi inancı, sadece Müslümanlara has bir inanç değildir. Mehdilik çeşitli dinlerde ve dillerde muhtelif kelimelerle ifade edilmekle birlikte, İran, Hint ve Çin dinlerinde, özellikle, Yahudilikte ve Hıristiyanlıkta var olan bir inançtır.⁸⁰ Farklı dinlerin Mehdi tasavvurlarına bakıldığında ortak birçok noktanın olduğu, benzer tasvirlerin yapıldığı görülmektedir.

Burada tüm Mehdî tasavvurları üzerinde duracak değiliz, zaten konumuz da bu değildir. Fakat, diğer dinlerde de ön plana çıkan bazı tasavvurlara bakıldığında, incelemekte olduğumuz rivayette geçen birçok tasvirle oldukça benzeşen, hatta bazen aynılık gösteren tasvirlerin yer aldığı görülmektedir. Rivayetimizde malın bollaşacağına dair yapılan tasvir, böyle bir tasvir ve diğer birçok din ve kültürdeki Mehdî tasavvurlarında aynı anlatımları görmek mümkündür. Mesela, Yahudilere göre, mahsulün son derece artması Mehdî'nin dinî-ahlâkî hayatın bir mükafatı olacaktır. Ağaçlar devamlı meyve verecektir. Hububat bol ve yerdeki otlar gibi çok olacaktır.⁸¹

Hz. İsa ve Mehdi ile alakalı olarak yapılan tasvirlerde dünyanın gitgide bozulduğu fikrinin hâkim olması, bir taraftan, yaşanan zamanın sıkıntılına ve çıkmazlarına yönelik bir eleştiri niteliği taşıırken, aynı zamanda, geçmişe yö-

“Mecûsî Dini'nde Mesih İnancı”, *Atatürk ÜİFD*, sayı: 7, İstanbul 1986, s. 2).

77 Bu konuda bkz. Madelung, W., “al-Mahdî”, *EP* (WebCD Edition, Brill 2003), s. 1230b v.d.; Ali Coşkun, *a.g.e.*, s. 288-304.

78 Müslümanlar arasında Mehdilik konusunda ortaya çıkan ilk tartışmalar ve anlayışlar için bkz. Yavuz, Yunus Şevki, “Mehdî”, *DİA*, XXVIII/ 371-74.

79 Werblowsky, R. J. Zwi, “Messianism: Jewish Messianism”, *Encyclopedia of Religion*, vol. 9, s. 5974.

80 Özellikle, Yahudi, Hıristiyan ve İslâm inancındaki mehdi inançları hakkındaki tasvirleri için bkz. Ringgren, Helmer, “Messianism”, *Encyclopedia of Religion*, vol. 9, s. 5972-86; Sarıkçioğlu, Ekrem, *Dinlerde Mehdi Tasavvurları* (Samsun 1997), s. 9-18; Sarıkçioğlu, “Mehdî”, *DİA*, XXVIII, ss. 369-71.

81 Sarıkçioğlu, *a.g.e.*, s. 46. Benzer şekilde, Hindulara göre, *kalki* zamanında, yeryüzü bolluk ve bereketle dolacaktır. (s. 42).

nelik bir özlemin izlerini de taşımaktadır.⁸² Bu bağlamda, Ebu Hureyre'den nakledilen bu rivayette de olduğu gibi, Hz. İsa'nın gelişiyle kötüye gidişin son bulacağı, zulümlerin ve savaşların biteceği, barışın ve sükunetin hâkim olacağı'nın vurgulanması anlamlıdır. Benzer temaların özellikle Yahûdi kültüründe de olması dikkat çekicidir. Mesela, Yahûdi geleneğinde, Mehdî'nin geldiği zaman (messianic times) barışın ve sükûnetin/ asayişin tesis edileceği vakitler olarak tasvir edilir. Öyle ki Tanrı, İsrail'in kralı değil, tüm milletlerin hâkimi olacaktır.⁸³ “Yeryüzündeki iki yüzlülük, kin ve aldatmalar bitecektir.”⁸⁴ “Birçok halkın arasındaki anlaşmazlıkları çözecek. Ulus ulusa kılıç kaldırmayacaktır.”⁸⁵ “Öze dönüş gerçekleşecek, tabiat ilk mükemmel hâlini alacak.”⁸⁶

Rivayetin farklı versiyonlarında, Hz. İsa'nın nüzülü ile birlikte tesis edilecek olan barış ve sükûnet açıkça zikredilmekte ve bu durum farklı ifadelerle tasvir edilmektedir. Atâ b. Mînâ'dan gelen (D) rivayet formunda “*Yine muhakkak ki, bütün düşmanlıklar, kinler ve kıskançlıklar ortadan kalkacaktır*” şeklinde iken, Abdurrahman b. Âdem'den nakledilen tarikte (F) ise bu durum başka anlatımlarla desteklenmektedir: “*Bu şekilde, Allah yeryüzünde barışı tesis edecektir. Öyle ki, aslanla dişi deve, kaplanla inek, kurtla kuzu birlikte otlanacaklar. Çocuklar ile yılanlar birbirlerine zarar vermeksizin birbirleriyle oynayacaklar.*”

Canlılara ve tabiata dair bu anlatımlar değişik din ve kültürde yer almakla birlikte,⁸⁷ özellikle, Tevrat'ta Mehdî'nin geleceği dönemde hayvanlarla alâkalı yapılan tasvirler, (D) ve (E) ve (F) rivayet formlarındaki bazı anlatımlarla önemli benzerlikler hatta yer yer aynîlikler taşımaktadır:

Onun döneminde kurtla kuzu bir arada yaşayacak, parsla oğlak birlikte yatacak, buzağı, genç aslan ve besili sığır yan yana duracak, onları küçük

82 Ma'mer'de Tâvûs'tan nakledilen rivayette bunu açıkça görmekteyiz: “Yeryüzü de Âdem'in zamanındaki hâline dönecek” aynı tasvir Yahudiler'de vardır: “Adem'in günahıyla değişen tabiat eski hâlini alacaktır” bkz. Sarıkçıoğlu, a.g.e., s. 43

83 Hyman, Arthur, *Eschatological Themes in Medieval Jewish Philosophy*, (Marquette University Press, Milwaukee 2002), s. 17. Yine, bir başka yerde, Yahudi geleneğinde Mesihlik, kötü giden bir gidişi düzeltme/ islah etme girişimi olarak tasvir edilir (bkz. Hyman, a.g.e., s. 27).

84 Lockyer, Herbert, *All the Messianic Prophecies of Bible* (Zondervan, Michigan 1973), s.206.

85 Yeşeya (İşaya) 2: 4 (*Tevrat*, İstanbul 2003).

86 Yeşeya (İşaya) 35: 1, 5-7. Bu minvaldeki faklı tasvir ve betimlemeler için ayrıca bkz. Lockyer, a.g.e., ss.184-208.

87 Mesela, Mısırlılara göre, “kutsal günde hayvanlardaki vahşilik kaybolacak ve sığırlar kırlarda korkusuzca çobansız dolaşacaklar”. Konfüçyanizm'de de benzer tasvirler vardır. Bkz. Sarıkçıoğlu, a.g.e., s. 48.

*bir çocuk güdecek. İnekle ayı birlikte otlayacak, yavruları bir arada yatacak. Aslan sığır gibi saman yiyecek. Emzikteki bebek kobra deliği üzerinde oynayacak, süttten kesilmiş çocuk elini engerek kovuğuna sokacak.*⁸⁸

Elbette ki bu benzerlikleri gösteren anlatımlar verdiğimiz örneklerden ibaret değildir. Sadece muhteva itibarıyla değil, bereket, barış ve sükûnetin gerçekleşeceğini dile getirmek için seçilen motiflerdeki benzerlikler ve olayların tasvirinde kullanılan üslup incelemekte olduğumuz rivayetin, çevre kültürlerinden özellikle Yahudi geleneğindeki dinî anlayış ve anlatılardan beslendiğini, en azından bu tür bir etkinin varlığını hesaba katmayı gerekli kılmaktadır.

3.2. Haçın Kırılması, Domuzun Öldürülmesi ve Cizye'nin Kaldırılması

Rivayette yer alan ve ortak bir ifade biçimi olarak tüm tariklerinde hiç değişmeyen şu sözler dikkat çekmektedir: “*Sonunda haçı kırar, domuzu öldürür ve [cizye’yi kaldırır]*”⁸⁹.” Bu ifadeler, lafzî (literal) olarak mı anlaşılmalı yoksa, lafzî anlamının ötesinde başka bir mananın sembolik ifadeleri olarak mı yorumlanmalıdır? Bu soruya verilecek cevap, rivayetin naklediliş amacı ile bu rivayetin kimi muhatap aldığı hakkında bazı ipuçlarına işaret edebilecektir. Hemen belirtelim ki, ifade lafzî olarak anlaşıldığında, rivayette Hz. İsa'nın nüzulü sırasında gerçekleştireceği iddia edilen domuzu öldürmek ve haçı kırmak (ya da cizye’yi kaldırmak) gibi icraatı, basit ifadeler gibi durmaktadır. Ve bu tarz bir yaklaşım ve yorum, Hz. İsa'nın olağanüstülüklerle bezeli, oldukça önemli bir vazifenin icracısı olarak vasfedilen misyonuna uygun düşmemekte ve bu nedenle, bize rivayetin naklediliş amacı hakkında dair net bir fikir vermemektedir.

Öyleyse, dile getirilen bu tasvir ve motiflerin başka bir anlamı ve hedeflediği bir amacı olmalıdır. Bu ifadeler ile anlatılmak istenen ne olabilir? Bu ve benzeri sorulara sağlıklı cevapların verilebilmesi, bu rivayetlerin dile geldiği

88 Yeşeya(İşaya) 11: 6-8. Bir başka yerde: “Kurtla kuzu birlikte otlayacak. Aslan sığır gibi saman yiyecek” (Yeşeya(İşaya) 65: 25).

89 Cizyenin kaldırılacağı hususu, rivayet tariklerinin çoğunda zikredilse de bazı metinlerde yer almamaktadır (C, E, G). Ancak, bu metinlerde ‘cizye’nin kaldırılması ile ima edilen İslâm’ın tek din olacağı vurgusu, daha açık bir şekilde başka ifadelerle dile getirilmiş olmaktadır: (C)’de “...domuzu öldürecek, haçı kıracak ve ‘davet’ de bir olacaktır”; (E)’de “...barışı sağlayacak” ve (G)’de “...namaz onda birleşecek” şeklindedir. Bu ifadeler ile cizye’nin kaldırılmasıyla kastedilmek istenen mesaj aslında ayındır. Yine de bu mesajın daha çok ‘cizye’ üzerinden dile getirilmesi rivayetin tarihsel bağlamının anlaşılması için önemlidir.

tarihsel bağlamın ve bu sözlerin muhtemel muhataplarının bilinmesine bağlıdır. Bu sebeple, rivayetimizin tarihsel zeminini ve muhataplarını tespit etmek, en azından buna dair ihtimallerin izini sürmek önem arz etmektedir. Bu çerçevede, ele aldığımız metinlerde vurgulanan bazı ortak hususları dikkate alarak rivayeti incelemeye devam edelim.

Haç, tarihte farklı din ve öğretiler için değişik sembolik değeri olmakla birlikte,⁹⁰ özellikle Hıristiyanlığın Hz. İsa'nın çarmıha gerilişini ifade eden en önemli sembolüdür.⁹¹ Arapça'da haç için "salîb" kelimesi kullanılır; fakat bu kelime Kur'an'da hiç geçmez.⁹² Hadis literatüründe ise kıyamet tasvirleri ve alâmetleri bağlamında, tespitlerimize göre, sadece incelemekte olduğumuz bu rivayetlerde geçmektedir.⁹³ Fakat, kıyamet tasvirleri ve alâmetleri bağlamında olmasa da Hz. Peygamber'in Hıristiyanları İslâm'a davet ve onların Hz. İsa hakkındaki inançlarını reddetmek üzere haçtan bahsettiğine dair kaynaklarda bazı bilgiler yer almaktadır. Bunun en somut örneğini Hıristiyan Necrân halkından gelen bir heyetten iki kişinin⁹⁴ Hz. Peygamber ile olan bir diyaloglarında görmekteyiz. Rivayete göre, Hıristiyan Necrân halkından bir heyet Rasulullah'ın huzuruna çıkarlar. Hz. Peygamber onları İslâm'a davet eder; fakat onlar zaten 'Müslüman' olduklarını söyleyerek Hz. Peygamber'in bu davetini geri çevirirler. Bunun üzerine o (s.a.v.) "Yalan söylüyorsunuz; Allah'ın bir oğlu olduğunu söylemeniz, haça ibadet etmeniz ve domuz etini yemeniz sizin Müslüman olmanıza engeldir!" buyurarak onların bu iddialarını

90 Tarih öncesi dönemlerden bugüne kadar haçın farklı din ve öğretilerde geniş sembolik anlamları olmuş ve buna göre çeşitli şekilleri olmuştur (bkz. Şakiroğlu, Mahmut H., "Haç", *DİA*, XIV/ 523.). Bununla birlikte incelemekte olduğumuz rivayette kastedilenin, Hıristiyanlıktaki en önemli dinî-ikonografik şekil ve sembolü olan haçın (salîb) olduğu açıktır.

91 Bowker, John (ed.), *The Oxford Dictionary of World Religions*, s. 246.

92 Bkz. el-İsfahânî, er-Râğib, *Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'ân* (thk. Safvân Adnân Dâvudî, Dâru'l-kalem, Dimâşk-Beyrut 1996), "s-l-b" mad., s. 489.

93 Serahsî'nin *el-Mebsût* isimli meşhur eserinde, domuzların öldürülmesi hükmü bağlamında, Hz. Peygamber'in "*haçı kırmak ve domuzu öldürmek için gönderildim*" dediği kaydedilir. Bu rivayeti naklederken, herhangi bir kaynak ya da isnad vermemektedir (es-Serahsî, Şemsuddin Ebu Bekr Muhammed b. Ebî Sehl, *el-Mebsût*, thk. Halil Muhyiddin el-Meys, Dâru'l-fıkr, Beyrut 2000, IV/ 164). Ne var ki başta hadis literatürü olmak üzere kaynaklarda, Hz. Peygamber'e veya başkasına dayandırılan böyle bir rivayet tespit edemedik. Bu nedenle, rivayetin Hz. Peygamber'e aidiyeti noktasında bir aslının olmadığı söylenebilir.

94 İbn Şebbe'de bu iki kişinin rahib oldukları kaydedilir (bkz. İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe b. Âbide en-Nemrî, *Târîhu'l-Medîneti'l-Munevvara: Ahbâru'l-Medîneti'l-Munevvara*, thk. Fehîm Muhammed Şeltut, Dâru'l-isfahânî, Cidde 1973, II/ 583).

reddeder.⁹⁵ Hz. İsa'nın çarmıha gerilişini sembolize eden haç'ın İslâm dini açısından reddedilmesi ve bu hususun Hz. Peygamber tarafından dile getirilmesi pek tabiidir.⁹⁶ Fakat yine de Hz. Peygamber zamanında gayri Müslimlerle yapılan anlaşmalarda Hıristiyanların dinî ve sosyal hayatlarına yönelik bir düzenleme olmadığı gibi, bu hususlarda herhangi bir sınırlama ve engelleme de söz konusu olmamıştır.⁹⁷ Hatta, Hıristiyan Necrân halkıyla yapılan anlaşmada -açıkça haçtan bahsedilmese de- onların tüm dinî sembolleri ve tasvirleri koruma altına alınmıştır.⁹⁸

Doğrusu, Hz. Peygamber döneminde, Hıristiyanların dinî ve sosyal hayatları ile ilgili bir düzenlemenin gündeme gelmemesi ya da bu tarz düzenlemelere rastlanmaması normaldir. Zira onun hayatta olduğu dönemde Müslümanlarla çok sayıda Hıristiyan'ın aynı kentte birlikte yaşadıkları bir yer söz konusu olmamıştır.⁹⁹ Nitekim, Hz. Peygamber döneminde Ehl-i Kitâp'tan

95 "Rasulullah: 'Müslüman olun!' der. Onlar 'biz zaten müslümanız!' cevabını verince o, "siz müslüman olmadınız (müslüman olun!)" buyurur. Bunun üzerine Necrânlı iki kişi "aksine senden önce Müslüman olduk biz" diyerek daveti reddetmekte ısrar ederler. Bu itiraz üzerine Rasulullah: "Yalan söylüyorsunuz; Allah'ın bir oğlu olduğunu söylemeniz, haça ibadet etmeniz ve domuz etini yemeniz sizin Müslüman olmanıza manidir!" cevabını verir. Bunun üzerine bu iki Necrânlı Rasulullah'a "öyleyse, (İsa'nın) babası kimdir ey Muhammed?" sorusunu yöneltince o, sustu ve cevap vermedi." (İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakâ v.dğr., Kahire 1955², I/ 574-75. Ayrıca bkz. et-Taberî, Muhammed b. Cefîr, *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kurân*, thk. A. Muhammed Şâkir, Muessesetu'r-risâle, Beyrut 2000, VI/ 153). İbn Şebbe, bu diyalogun neticesinde Necrân halkının İslâm'ı kabul etmemeleri üzerine onlarla anlaşma yapıldığını ve kendilerine cizye tahakkuk ettirildiğini kaydeder (bkz. İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe b. Âbide en-Nemrî, *Târîhu'l-Medîneti'l-Munevvara: Ahbâru'l-Medîneti'l-Munevvara*, thk. F. Muhammed Şeltut, Dâru'l-isfahânî, Cidde 1973, II/ 583).

96 Bir rivayete göre Hz. Aîşe, üzerinde haç figürleri olan elbiseler giymediklerini ifade ederken, bir başka rivayette, Hz. Peygamber'in eşlerinin giydikleri birtakım giysilerde haç figürlerini görünce onları kazıdığı/ kestiği belirtilmektedir (İbn Ebî Şeybe, *el-Musannağ*, thk. Hamed b. Abdullah el-Cum'a & Muhammed b. İbrahim el-Luhaydân, Mektebetu'r-ruşd, Riyad 2004¹, K. el-Libâs 17, no. 25173, 25175, VIII/ 383). Yine, Hz. Ömer'in üzerinde haç figürleri olan elbiseleri yaktığı ve elbiselerin üzerinden bu figürleri kazıdığı nakledilir (bkz. İbn Ebî Şeybe, K. el-Libâs 17, no. 25174, VIII/ 384).

97 Nitekim, Hâlid b. Velîd tarafından Hz. Peygamber'in huzuruna esir olarak getirilen Dûmetu'l-Cendel hâkimi Ukeydir b. Abdulmelik'in boynunda üzerinde süslemelerinin belirgin olduğu bir haç olduğu halde Hz. Peygamber'in huzuruna çıkması (el-Vâkîdî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer, *Kitâbu'l-Meğâzi*, thk. Marsden Jones, Âlemu'l-kutub, Beyrut 1984³, III/ 1029-30) herhangi bir sorun teşkil etmemiştir. Bu durum Hz. Peygamber'in Hıristiyanlara yönelik müsamahasının bir göstergesi olarak da yorumlanmıştır (bkz. Yayla, Mustafa, "Haç", *DİA*, XIV, s.525).

98 el-Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Futûhu'l-Buldân*, thk. Abdullah Enîs ve Ömer Enîs et-Tabbâ, Muessesetu'l-ma'ârif, Beyrut 1987, s. 87. Ayrıca, gayri müslimlerin inanç ve ibadet hürriyetlerini ve özellikle dinî sembollerini koruma hususunda Hz. Peygamber ve sonrası devirlerde verilen ehemmiyet hakkında geniş bilgi için bkz. Öztürk, Levent, *Asr-ı Saâdetten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, İz yay., İstanbul 1998, ss. 147-60; Yayla, Mustafa, "Haç", *DİA*, XIV, s.524-5; Özel, Ahmet, "Gayri Müslim", *DİA* (İstanbul 1996), XIII, s. 421; Güner, Osman, *Resulullah'ın Ehl-i Kitâp'la Münâsebetleri*, Fecir yay., Ankara 1997, ss. 312-15.

99 Öztürk, Levent, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, s.148.

olan bir halkla bir arada yaşama tecrübesi Hıristiyanlarla değil daha çok Medine ve civarında yaşayan Yahûdilerle gerçekleşmiştir. Hıristiyan bir toplum ile esas münasebetler, daha geç bir dönemde hicretin IX. yılında Nocrân halkı ile başlamıştır.¹⁰⁰ Fakat, Râşid halifeler döneminde Hıristiyanların çoğunluğu teşkil ettiği bölgelere yönelik fetih hareketleri ivme kazanmış, Emevîler döneminde zirve yapmıştır. Müslümanların ele geçirdikleri bölge ve şehirlerde kendi hâkimiyetlerini tesis etmek üzere yerleşmeye başladıkları bir süreçte, Hıristiyanlara yönelik bazı düzenlemeler söz konusu olmaya ve bu düzenlemeler çerçevesinde haç ile ilgili kısıtlamalar da görülmeye başlamıştır.¹⁰¹ Benzer kısıtlamaların domuzlar için de gündeme geldiği görülmektedir. Bu çerçevede birkaç örneği zikretmek yerinde olacaktır:

Dımaşk'ın Hz. Ömer'in hilafetinin başlarındaki fethini müteakip şehirde yaşayan Hıristiyan halk ile bu minvalde anlaşma yapılmıştır. Anlaşmaya göre, *halk Müslümanların yaşadıkları yerlerde haçlarını dolaştırmayacak, domuzlarını da evlerinin dışına çıkarmayacaklardır*.¹⁰² Yine onun döneminde, İyâd b. Ganm'ın Rakka halkına emân vermek için öne sürdüğü şartlardan biri "haçlarını açıkça taşımamaları"dır.¹⁰³ Hirâm b. Muâviye'den nakledilen bir başka rivayete göre, Hz. Ömer'in fethedilen yeni yerlerdeki Müslümanlara hitaben yazdığı mektupta *yaşadıkları yerlerde haçların açıkça taşınmasına izin verilmemesini ve yaşadıkları muhitte domuzların olmamasını emretmiştir*.¹⁰⁴ Hz. Ömer döneminde ve sonrasında da Hıristiyanlarla yapılan anlaşmalarda özellikle haç ve domuz bağlamında yapılan kısıtlamalar ve düzenlemeler artarak devam etmiştir.¹⁰⁵

Benzer bir sürecin cizye için de geçerli olduğu söylenebilir. Cizye, hicri IX. yılda nazil olan, İslâm'ı kabul etmemekle birlikte Müslümanlarla birlikte zımmî statüde yaşamayı kabul eden gayri Müslimlere malî mükellefiyet geti-

100 Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, Ankara 2003, I/ 619.

101 Öztürk, Levent, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, s.148.

102 Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide* (Dâru'n-nefâis, Beyrut 1985⁵), s. 458.

103 el-Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 239. Krş. Öztürk, Levent, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, s.148-49.

104 İbn Zenceveyh, Ebu Ahmed Humeyd b. Mahled el-Ezdî, *Kitâbu'l-Emvâl* (thk. Şâkir Zîb Feyyâz, Merkezi'l-melik faysal li'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-islâmiyye, Riyad 1986), I/ 270; el-Beyhâkî, Ebu Bekr Ahmed b. el-Huseyn, *es-Sunenu'l-Kubrâ* (Dâiratu'l-maârifî'l-osmâniyye, Haydarabad 1356), no. 19182, IX/ 201.

105 Bu konuda farklı dönemlerdeki benzer uygulamalar ve örnekleri için bkz. Öztürk, Levent, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, s. 150-60.

ren âyetle (9. Tevbe, 29) sâbit olmuştur.¹⁰⁶ Hz. Peygamber döneminde cizye uygulaması ilk defa Hıristiyan Nocrân halkıyla yapılan anlaşmada yürürlüğe konmuştur.¹⁰⁷ Dolayısıyla cizye, her ne kadar Hz. Peygamber'in son dönemlerinde ilk defa uygulanmaya başlansa da esasen İslam toplumunun henüz aşına olmadığı yeni ve oturmamış bir uygulamadır. Öte taraftan, Haç ve domuz ile alâkalı düzenlemeler ise Hz. Peygamber hayatta iken gündeme gelmemiş, Hulefâ-i Râşidin döneminden itibaren, Hıristiyanların çoğunluğu oluşturduğu bölgelerin fethine paralel olarak gerçekleşmiştir.¹⁰⁸

Müslümanların, çoğunluğunu Hıristiyanların oluşturduğu bölgeleri fethetmeleri sadece yukarıda sözü edilen sosyal düzenlemelerle elbette ki sınırlı kalmamıştır. Bu karşılaşma ve etkileşim iki farklı din mensupları arasında harrareti tartışmalara da zemin hazırlamıştır. İslâm'la Hıristiyanlık arasındaki tartışmaların, önceleri yumuşak bir seyir takip ederken, Emevîler döneminde çetin bir mücadeleye dönüşmesi,¹⁰⁹ Hıristiyan çoğunluğun yaşadığı bölgelerin fethi ve Müslümanların Hıristiyanlarla bir arada yaşamak durumunda kalmalarının doğal bir neticesi olmalıdır. Bu tartışmalara bakıldığında ana

106 Erkal, Mehmet, "Cizye", *DİA*, İstanbul 1993, VIII/ 42. Ayrıca, "İslam devletindeki gayri müslim tebaanın erkeklerinden alınan baş vergisi" olarak tanımlanan cizye hakkında geniş bilgi bkz. Becker, C. H., "Cizye", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, Eskişehir 1997, III/ 199-201; Erkal, Mehmet, *a.g. mad.*, VII/ 42-45.

107 Ebu Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî el-Ezdî, *Kitâbu'l-Emvâl* (thk. Ebu Uns Seyyid b. Receb, Dâru hedyi'n-nebevî & Dâru'l-fadîle, Mısır 2007¹), I/72. Erkal bu bilginin aksine Hz. Peygamber dönemindeki cizye uygulaması hakkında şu bilgileri verir: "Hz. Peygamber cizye âyetinin inmesiyle aynı yıl [hicri 9. yıl] Eyle, Erzuh, Cerbâ ve Dûmetülcendel, *ertesî yıl* Nocrân, Yemen, Bahreyn, Maknâ, Teymâ ve Heceer halklarıyla yaptığı barış antlaşmalarına bu yükümlülüğü koymuştur." Erkal, Mehmet, *a.g. mad.*, VII/ 42.

108 Erken dönem fetih hareketlerinin konu edildiği İslâm dışı kaynaklarda, Müslümanların Hıristiyan bölgeleri fetihleri sırasında kendi hakimiyetlerini tesisi ve kendi üstünlüklerini kabul ettirme bağlamında, "haç" a dair ilginç anlatılar ve atıflar yer almaktadır. Bu kaynaklarda, Müslümanların, Hz. Ömer, Muaviye, Ömer b. Abdulaziz, Yezid II ve çeşitli valilerin emirleri ile "haçları kırdıkları, ortadan kaldırdıkları", "demir paralar üzerinde haç motiflerini yasakladıkları", haçların açıktan gösterilmesine karşı çıktıkları, bu fetihler esnasında Hıristiyan yerli halkların haçlarını saklamak durumunda kaldıkları anlatılmaktadır. Bu konudaki bazı örnekler için bkz. (Hoyland, Robert G., *Seeing Islam as Others Saw It, a Survey and Evaluation of Christian, Jews and Zoroastrian Writings on Early Islam*, The Darwin Press, Princeton 1997, özellikle s. 104, 126, 150-51, 222, 316, 462-63, 539, 596, 640-41, 675). Bir kısım batılı araştırmacılar, bu tür düzenlemeleri genellemeci ve abartılı bir üslupla dile getirmişlerdir: "Erken dönem Müslüman fatihler, karşılaştıkları her yerde haçları ve diğer sembollerini kırıp parçaladılar. Çünkü bunları, Hıristiyanlığın sadece bir sembolü olduğu için değil aynı zamanda tam anlamıyla bir putperestlik olarak görüyorlardı." (bkz. Lazarus-Yafeh, Hava, "Some Neglected Aspects of Medieval Muslim Polemics against Christianity", *The Harvard Theological Review*, vol. 89, no.1 (Jan., 1996), s. 76. Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki polemiklerde haç üzerinden yapılan tartışmalar için ayrıca bkz. (Lazarus-Yafeh, Hava, *a.g.m.*, ss. 73-78).

109 en-Neşşar, Ali Sami, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu I* (çev. Osman Tunç, İstanbul 1999), s. 124.

polemik konusunun Allah'ın birliği ve Mesih'in tabiatı ekseninde geliştiği görülmektedir.¹¹⁰ Tam da bu noktada, Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki tartışmaların mahiyeti ile incelemekte olduğumuz rivayette vurgulanan ve verilmek istenen mesaj arasında anlamlı bir ilişki ve paralellik söz konusudur. Zira, rivayetimizde Hz. İsa'nın nüzülü bağlamında dile getirilen hususların bir başka dini değil, Hıristiyanlığı hedef alan öğeler içerdiği açıktır. Bir başka ifade ile gerek domuzun öldürülmesi gerekse haçın kırılacak olması ile kastedilen, din ve kültür olarak Hıristiyanlıktır ve bu anlamda rivayet esasen Hıristiyanlığa bir reddiye niteliği taşımaktadır. Bu bağlama göre, rivayet ile Hıristiyanlara âdeti şu şekilde itiraz edilmiş olmaktadır: “*Evet, siz Hıristiyanların inandığı gibi Hz. İsa'nın nüzul edeceğine biz de inanıyoruz. Fakat o, sizi tasdik etmek için değil, bilakis son din İslâm'ı ve Müslümanları tasdik etmek; sizin muharref din ve inançlarınızı reddetmek üzere inecektir. Bu şekilde, İslâm'ın son ve mükemmel din olduğu onun tarafından da onaylayacak ve Müslümanların nihai zaferini ilan edecektir.*” Bu açıdan bakıldığında, haç sembolünün ve domuz figürünün kullanılmış olması, verilmek istenen bu mesajla anlam kazanmaktadır.

Doğrusu şârihler de bu ifadeleri bu bağlamda anlamışlardır.¹¹¹ Bir farkla ki şârihlerimiz fiten türü rivayetlerin genelinde olduğu gibi, bu rivayeti de istikbale yönelik bir haber olarak kabul etmiş ve rivayette sözü edilen hususları kıyametin birer alâmeti olarak anlamış ve bu çerçevede yorumlamışlardır.¹¹² Ancak, rivayetin ilk kısmında Hz. İsa'nın nüzülü bağlamında yapılan haç ve domuz vurgusunu, Müslümanların Hıristiyan coğrafyayı fethi neticesinde or-

110 en-Neşşar, *a.g.e.*, s. 124.

111 Nitekim, İbn Hacer bu ifadeleri şerh ederken, haçın kırılmasından, Hıristiyanlığın batıl olacağını, Hıristiyanların haçın kutsal olduğuna dair inançlarının da batıl olacağı kastedildiğini, domuzun öldürüleceği hakkındaki ifadenin de, domuzun sahip olmanın (beslemenin), etini yemenin haram olduğu ve onun necis olduğu şeklinde yorumlamaktadır (bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, thk. Muhibbuddin el-Hatîb, Kahire 1986¹, VI/ 567; ayrıca bkz. en-Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahihi Muslim b. el-Haccâc*, thk. Halil Me'mûn Şihâ, Beyrut 1996³, II/367).

112 Cizyenin kaldırılacak olması da aynı bağlamda yorumlanmıştır: Mesela, İbn Hacer cizyenin kaldırılmasını, dinin tek olacağı ve bu yüzden cizye vermek durumunda kalacak ehli zimmetten herhangi bir kimsenin kalmayacağı şeklinde yorumlamıştır. Bir başka yoruma göre, mal o kadar çoğalacak ki cizye mallarından harcamanın imkânı kalmayacaktır, bu yüzden cizye vergisi terk edilecektir (İbn Hacer, *a.g.e.*, VI/567). Nevevî ise bu yorumu reddederek, ilginç bir yaklaşım sergilemektedir: ona göre, cizyeyi kaldırmasından amaç, cizye istenmeyecek, kafirlerden de sadece İslâm'a girmelere kabul edilecektir. Kafirlerden kim sadece cizye vermeyi kabul ederse bu yeterli olmayacaktır, bilakis, ya İslâm'ı kabul edecek ya da öldürülecektir! (Bkz. en-Nevevî, *a.g.e.*, II/367).

taya çıkan yeni durumunun bir tezahürü olarak okumak daha gerçekçidir. Nitekim, yukarıda kısaca değindiğimiz Müslüman- Hıristiyan karşılaşmasını ve bunun neticesinde gündeme gelen sosyal düzenlemeler ile Allah'ın birliği ve Mesih'in tabiatı ekseninde cereyan eden tartışmalar dikkate alındığında, bu rivayeti besleyen dinî ve sosyo-psikolojik muhtemel sâikler ile rivayetin neşet ettiği zemin daha anlaşılır hale gelmektedir. Aksi takdirde, rivayette Yahudilerin ya da başka din mensuplarının yanlış din algılarının ve sembollerinin değil de münhasıran Hıristiyanların inanç ve sembollerinin hedef alınmasının veya onlarla sınırlı tutulmasının izahı zorlaşacaktır.

Değerlendirme ve Sonuç

İncelediğimiz rivayet kaynaklarda Hz. Peygamber'e atfen merfû' olarak yer almakla birlikte, mevkûf ve maktû' isnadlarla da nakledilmiştir. Merfû' tariklerin değişmeyen tek sahabi ravisi Ebu Hureyre'dir. Rivayet, başka sahabilerden nakledilmediği gibi mevkûf tarikleri de sadece Ebu Hureyre'den gelmektedir. Ayrıca, rivayet Tâvûs b. Keysân ve İbrahim en-Nehâî'den maktû' olarak da nakledilmiştir. Bu durum, rivayetimizin asıl kaynağının kim olduğu konusunda bir netliğin olmadığını göstermiştir. Nitekim, yukarıda değinildiği üzere, merfû rivayetlerde var olan birtakım bilgiler ve ravilerin (Hanzala, İbn Sirîn gibi) değerlendirmeleri isnad konusundaki söz konusu tereddüdün bu rivayetleri nakleden bazı ravilerde de olduğunu göstermektedir.

Öte yandan, rivayetin metnini iki kısma ayırarak değerlendirmek gerekmektedir. Hz. İsa'nın kıyamete yakın ineceği, gelişiyile birlikte *haçı kıracağı, domuzu öldüreceği ve cizyeyi kaldıracığının belirtildiği* birinci kısmın, bazı ifade farklılıkları olmakla birlikte, rivayet formlarının tümünde yer aldığı görülmüştür. Bu kısımda dile getirilen Hz. İsa'nın kıyamete yakın bir dönemde ineceği inancı özellikle Hıristiyanların Mesîh İsa'nın tekrar geleceği inancıyla örtüşmektedir. Fakat, onun nüzulden sonra haçı kıracağı, domuzu öldüreceği ve cizyeyi kaldıracığı düşüncesi, İslâm kültürüne ve bu kültürün bakış açısını yansıtan anlatımlara özgüdür ve bu yönüyle bir "kurtarıcı"nın geleceği inancını taşıyan diğer din ve kültürlerin anlatımlarından ayrılmaktadır. Daha da önemlisi, rivayetimizin bu "özgün" tarafı, Hıristiyanlığa bir reddiye niteliği taşımakta, dolaylı olarak, İslâm'ın ve Müslümanların nihaî zaferini dile getirmektedir. Bu bağlamda, rivayette Hz. İsa'nın başka din ve inançları değil

de sadece, Hıristiyanlara mahsus sembol ve inançlarını ortadan kaldırmaya yönelik eylemlerde bulunacağını ifade edilmesi manidardır. Öte yandan, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hıristiyanların çoğunlukta olduğu bölgelerin fethedilmesi, bu bölgelere yönelik gündeme gelen toplumsal düzenleme ve kısıtlamalarla Müslümanların Hıristiyanlarla girdikleri dinî tartışmaların mahiyeti ile paralellikler arz etmesi rivayetin tarihlendirilmesi için önemli karneler sunmaktadır.

Rivayet metninin ilk kısmındaki, Hıristiyanlığı hedef alan söz konusu karakterine karşın, tabiata ve canlılara dair anlatıların yer aldığı metnin ikinci kısmında geçen tasvirlerin özellikle Yahudi geleneğindeki tasvir ve betimlemelerle büyük benzerlikler hatta aynılıklar taşıdığı tespit edilmiştir. Elbette ki bir rivayetin diğer din ve kültürlerin anlatımları ile benzerlikler veya aynılıklar taşıması, mutlak anlamda bir etkilenmenin ve beslenmenin olduğunu her zaman göstermeyeceği gibi, tek başına o rivayetin reddini de gerektirmez. Ancak, yukarıda ifade edildiği üzere, rivayetimizin kaynağı itibarıyla değişken bir isnad yapısına sahip olması ve merfû' tariklerde yer alan bazı ravilerin (Hanzala ve İbn Sîrîn) rivayetin asıl kaynağı konusunda bazı tereddütleri dile getirmiş olmaları gibi sebepler göz önünde bulundurulduğunda, rivayetin mevcut haliyle Hz. Peygamber'e aidiyeti hususunda temkinli olunmasını gerekli kılmaktadır. Yanı sıra, Muhammed b. Sîrîn ve Velîd b. Muslim'in rivayette dile getirilen bazı motif ve tasvirleri "Daniel Kitabı" gibi Yahudî yazılı kaynaklarında okuduklarına veya gördüklerine dair beyanları, Hz. İsa'nın nüzülü ve nüzulünden sonra vuku bulacak olaylarla ilgili başka rivayetlerde benzer motif ve tasvirlerin Ka'b İbnü'l-Ahbâr ve Ebu Hureyre'nin kendi sözleri olarak kaynaklarda yer almış olması, incelediğimiz rivayetin veya bu rivayet(ler) i yayan şahısların, başta Tevrat olmak üzere Yahudi geleneğinin şifahî ya da yazılı anlatımlarından beslendiklerine dair önemli veri niteliği taşımaktadır.

Bu aşamada rivayetin Hz. Peygamber'e nasıl ref' edilerek nakledilmiş olabileceği önemli olmaktadır. Elimizdeki mevcut bilgiler bu süreci tüm yönleriyle aydınlatmaya yeterli olmadığından bu konuda kesin bir yargıda bulunmak elbette ki mümkün değildir. Mamafih, rivayetin muhtevası, tasvirlerindeki isrâîlî üslup, merfu' ve mevkûf tariklerinin tek bir sahabe üzerinden nakledilmiş olması ve nüzülü İsa bağlamında benzer bazı tasvirlerin Ebu Hureyre ve Ka'b'ın kendi sözleri olarak da kaynaklarda yer almış olması bir

arada düşünüldüğünde, meseleyi Ebu Hureyre - Ka'b ilişkisi zemininde değerlendirmek daha isabetli görünmektedir. Ebu Hureyre'nin Ka'bu'l-Ahbâr, Abdullah b. Selâm (43/663) gibi önceleri Yahudi olan ve dolayısıyla Tevrat ve diğer Yahudi kaynakları hakkında bilgi sahibi olan insanlarla bilgi alışverişinde bulunduğu, mesela Ebu Hureyre'nin zaman zaman, Ka'b'la belli meclislerde bir araya geldiği, onun, Hz. Peygamber'den duyduğu hadisleri Ka'b'a rivayet ettiği, Ka'b'ın da Yahudi kaynaklarından bazı nakillerde bulunduğu bilinen bir husustur.¹¹³ Ebu Hureyre'nin bu rivayeti de Ka'b gibi şahıslardan duyup, başkalarına nakletmiş olması mümkündür. Ebu Hureyre'den bunu duyan ravilerin, bilinçli bir şekilde veya yanlışlıkla Hz. Peygamber'e ref' ederek nakletmiş olmaları aynı şekilde imkan dahilindedir.¹¹⁴

Bu bağlamda bir başka hususa dikkat çekerek bitirelim. Bu rivayetlere bir bütün olarak bakıldığında, Ebu Hureyre'nin Hz. İsa'nın ineceğine ve bu nüzul ile kıyametin yakın bir zamanda gerçekleşeceğine inandığı, böyle bir beklenti içinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu nokta, Ebu Hureyre'nin israiliyyâta ilgi duymasının ve bu tür haberleri aktaran şahıslarla yakın ilişki içerisinde olmasının arka planını kısmen aydınlatması açısından önemlidir. Zira, onun bu beklentisiyle uyuşan inanç ve fikirlerin, özellikle Ehl-i Kitâb'ın şifahî ve yazılı anlatılarında mevcut olduğu bilinmektedir. Bu tür bilgilere sahip Ka'b gibi insanlarla bilgi alışverişinde bulunmasının ve onlarla arkadaşlık kurmasının önemli sebeplerinden biri bu olsa gerektir.

Vallâhu a'lam bi's-sevâb...

113 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Hıdır, Özcan, *Yahudi Kültürü ve Hadis* (İstanbul 2006), ss. 310-321; Kuzudişli, Ali, *Yahudi Kültürünün Hadislere Etkisi*, İzmir 2004 (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış Doktora Tezi), ss. 86- 94, 117-121.

114 Busr b. Saîd'in (ö. 100), Ebu Hureyre'nin meclisinde şahit olduğu bir olay, yanlış anlaşılımların ve aktarımların ne kadar mümkün olduğunu göstermesi yönüyle dikkate değerdir. O'nun Ebu Hureyre hakkında şöyle söylediği nakledilir: "Allah'tan korkun ve hadis rivayetinden sakının! Allah'a yemin olsun ki, şuna şahit oldum: Ebu Hureyre'nin meclisinde oturur ve o bize Rasulullah'tan hadis nakleder, bunun yanı sıra, Ka'b'dan da nakillerde bulunur sonra da kalkar giderdi. Sonra bizimle birlikte aynı mecliste olan bazı kişilerin, Rasulullah'ın hadislerini (sözlerini) Ka'b'a, Ka'b'ın sözlerini de Rasulullah'a isnad ettiklerini işitiyordum." (Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût, Muessesetu'r-Risale, Beyrut 1413⁹, II/606).

KAYNAKÇA

- Ahmed Emin, *el-Mehdi ve 'l-Mehdeviyye*, Kahire 1951.
- Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî (ö. 241/855), *el-Musned*, thk Şuayb el-Arnaût & Âdil Murşid, Muessesetu'r-risâle, Beyrut 1995¹.
- _____, *el-İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl*, thk. Vasiyyullah ibn Muhammed Abbas, Beyrut 1988.
- Akdemir, Salih, *Hiristiyan Kaynaklara ve Kur'an-ı Kerim'e göre Hazreti İsa*, Ankara 1992 (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler enstitüsü (AÜSBE), basılmamış Doktora tezi).
- Akgül, Muhittin, "Nüzûl-i İsâ Meselesi'nin Tefsir Geleneğine Yansımaları", *Harran ÜİFD*, sayı: 16 (Urfa 2006), ss. 43-75.
- Aydın, Mahmut, *Tarihsel İsa: İmanın Mesih'inden Tarihin İsa'sına*, Ankara 2002.
- Baumgarten, Albert I. (ed.), *Apocalyptic Time*, Brill, Leiden 2000.
- Becker, C. H., "Cizye", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, Eskişehir 1997, III, ss. 199-201.
- el-Belâzurî, Ebu Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir (ö. 279/892), *Futûhu'l-Buldân*, thk. Abdullah Enîs ve Ömer Enîs et-Tabbâ', Muessesetu'l-ma'ârif, Beyrut 1987.
- Berdicî, Ebu Bekr Ahmed b. Harun b. Ravh (ö. 301/914), *Tabakâtu'l-Esmâi'l-Mufrede mine's-Sahabe ve't-Tabiîn ve Eshâbi'l-Hadîs*, thk. Abde Ali Kûşek, Dâru'l-ma'mûn li't-turâs, Dımaşk 1410.
- el-Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed b. el-Huseyn (ö. 458/1066), *es-Sunenu'l-Kubrâ*, Dâiratu'l-maârifî'l-osmâniyye, Haydarabad 1344-56.
- Bowker, John (ed.), *The Oxford Dictionary of World Religions*, Oxford University Press, Oxford - New York 1997.
- el-Buharî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmâil (ö. 256/870), *el-Câmiu's-Sahih*, Dâru's-selâm, Riyad 2000³ (Kutub-i Sitte'nin birlikte basımı).
- _____, *et-Târîhu'l-Kebîr*, Dâru kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1986.
- Bull, Malcolm (ed.), *Apocalypse Theory and the Ends of the World*, London 1995.
- Collins, John J., "Apocalypse", *Encyclopedia of Religion*, Lindsay Jones (Editor in Chief, 2. ed., 2005), ss. 409-419.

- Coşkun, Ali, *Mehdilik Fenomeni*, İstanbul 2004.
- ed-Dârakutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer (ö. 385/995), *el-İlelu'l-Vâride fi'l-Ahâdîsi'n-Nebeviyye*, thk. Mahfuzurrahmân Zeynullah, Dâru't-tîbe, Riyad 1985.
- Durmuş, M. Ali, *Mehdi Hadislerinin Tetkiki*, Ankara 1999 (AÜSBE, basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Ebu'l-Bekâ Bahâeddin Muhammed b. Ahmed el-Mekkî (ö. 854/1450), *Târihu Mekkete'l-Muşerrafe ve'l-Mescidi'l-Harâm ve'l-Medîneti 'ş-Şerîfe ve'l-Kabri 'ş-Şerîf*, thk. Alâ İbrahim & Emin Nasr Ezherî, Beyrut 2004².
- Ebu Davûd, Suleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî (ö. 275/ 889), *es-Sunen*, Dâru'l-kitâbi'l-arabî, Beyrut tsz.
- Ebu Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî el-Ezdî (ö. 224/838), *Kitâbu'l-Emvâl*, thk. Ebu Uns Seyyid b. Receb, Dâru hedyi'n-nebevî & Dâru'l-fadîle, Mısır 2007¹.
- Ebu Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Musenna el-Mavsilî(ö. 307/919), *el-Musned*, thk. Huseyn Selim Esed, Dımaşk 1984¹.
- Eliade, Mircea, *Dinsel İnançlar ve ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berktaç, Kabalcı yayınevi, İstanbul 2003.
- Erkal, Mehmet, "Cizye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1993, VIII, ss.42-5.
- Ertürk, Mustafa, *Metin Tenkidi (Gayb ve Fiten Hadisleri Örneği)*, Ankara 2005.
- Güner, Osman, *Resulullah'ın Ehl-i Kitâp'la Münâsebetleri*, Fecr yay., Ankara 1997.
- el-Hakim en-Nîsâbü'rî, Ebu Abdullah İbnu'l-Beyyî' (ö. 405/1014), *el-Mustedrek ale's-Sahihayn*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrut 1990¹.
- Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye li Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, Dâru'n-nefâis, Beyrut 1985⁵.
- Hatiboğlu, Mehmed S., *Hız. Peygamber'in Vefatından Emevîlerin Sonuna Kadar Siyâsi-İctimâî Hadiselerle Hadis Münasebetleri* Ankara 1967 (Basılmamış Doçentlik Tezi).
- Hıdır, Özcan, *Yahudi Kültürü ve Hadis*, İnsan yay., İstanbul 2006.
- Hoyland, Robert G., *Seeing Islam as Others Saw It, a Survey and Evaluation of Christian, Jews and Zoroastrian Writings on Early Islam*, The Darwin Press, Princeton 1997.

- el-Humeydî, Ebu Bekr Abdullah b. Zubeyr b. İsa (ö. 219/834), *el-Musned*, thk. Huseyn Selîm Esed, Dâru's-sakâ, Dimaşk 1996¹.
- Hyman, Arthur, *Eschatological Themes in Medieval Jewish Philosophy*, Marquette University Pres, Milwaukee 2002.
- İbn Adiyy, Ebu Ahmed el-Curcânî (ö. 365/976), *el-Kâmil fi Duafâi 'r-Ricâl*, thk. Yahya Muhtar Ğazâvî, Beyrut 1988.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen (ö. 571/1176), *Tarihu Medîneti Dimaşk*, thk. Ali Şîrî, Dâru'l-fıkr, Beyrut 1996.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemaleddin (ö. 597/1201), *Ğaribu'l-Hadîs*, thk. Abdulmu'tî Emin el-Kal'acî, Beyrut 1985¹
- İbn Hacer, Şihâbuddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî (ö. 852/1449), *Tehzibu't-Tehzib*, Dâru'l-fıkr, Beyrut 1984¹.
- _____, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhibbuddin el-Hatîb, Kahire 1986¹.
- İbn Hacer el-Heytemi, Ebu'l-Abbas Şihabeddin Ahmed (ö. 974/1567), *el-Kavlu'l-Muhtasar fi Alamâti'l-Mehdi'l-Muntazar*, thk. Mustafa Aşur, Riyad, tsz.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebu Muhammed Abdurrahmân er-Râzî (ö.327/938), *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâru İhyâi't-turâsi'l-arabî, Beyrut 1952¹.
- _____, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib, Riyad 1997.
- İbn Hibbân, Ebu Hâtîm Muhammed b. Hibbân el-Bustî (ö. 354/965), *Kitâbu's-Sikât*, Muessesetu'l-kutubi's-sakâfe (ofset baskı), Dâiretu'l-maârifî'l-osmâniyye, Haydarabât 1973-78¹.
- _____, *Sahihu İbn Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut 1993².
- _____, *Meşâhiru Ulemâi'l-Emsâr*, thk. Maufred Fleischammer, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1959.
- İbn Hişâm, Ebu Muhammed Cemaleddin Abdulmelik (ö. 213/828), *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakkâ v.dğr., Kahire 1955²
- İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî (ö. 273/887), *es-Sunen*, Dâru's-selâm, Riyad 2000³ (Kutub-i Sitte'nin birlikte basımı).
- İbn Mâkûlâ, Ebu Nasr Ali b. Hibetullah (ö. 468/1093), *el-İkmâl fi Raf'il İrtiyâb 'ani'l-Mu'telif ve'l-Muhtelif fi'l-Esmâi ve'l-Kunâ ve'l-Ensâb*, Dâru'l-kutubi'l-islâmî, Kahire, tsz.

- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem (ö. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, thk. Mustafa es-Sakâ, Beyrut 1403³.
- İbn Nâsiriddîn, Ebu Bekr Şemsuddîn Muhammed b. Abdullah (ö. 842/1438), *Tavdîhu'l-Muştebih fî Dabti Esmâi'r-Ruvât ve Ensâbihim ve Elkâbihim ve Kunâhum*, thk. M. Naîm Araksûsî, Muessesetu'r-risâle, Beyrut 1993.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe b. Âbide en-Nemrî (ö. 262/876), *Târîhu'l-Medîneti'l-Munevvara: Ahbâru'l-Medîneti'l-Munevvara*, thk. F. Muhammed Şeltut, Dâru'l-İsfahânî, Cidde 1973.
- İbn Ebî Şeybe, Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed (ö. 235/849), *el-Musannaf*, thk. Hamed b. Abdullah el-Cum'a & Muhammed b. İbrahim el-Luhaydân, Mektebetu'r-ruşd, Riyad 2004¹
- İbn Zenceveyh, Ebu Ahmed Humejd b. Mahled el-Ezdî (ö. 251/865), *Kitâbu'l-Emvâl*, thk. Şâkir Zîb Feyyâd, Merkezi'l-melik faysal li'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, Riyad 1986.
- el-İsfahânî, er-Râğîb, *Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'ân* (thk. Safvân Adnân Dâvudî, Dâru'l-kalem, Dimaşk- Beyrut 1996.
- İshâk b. Râhaveyh, Ebu Ya'kûb (ö. 238/852), *el-Musned*, thk. Abdulğafûr b. A. el-Belûşî, Medine 1991¹.
- Kandemir, M. Yaşar, "Ebû Hüreyre", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, X, ss. 160-67.
- el-Keşmîrî, Muhammed Enver Şâh b. Muazzam (ö. 1352/1933), *et-Tasrîh bi mâ Tevâtera fî Nuzûli'l-Mesîh*, Beyrut 1981.
- el-Kevserî, Zâhid (ö. 1371/1952), *Nazra 'Âbira fî Mezâ'imi men Yunkiru Nuzule İsa (a.s) Kable'l-Âhira*, Kahire 1987
- Kırbaçoğlu, M. Hayri, "Hz. İsa'yı (as) Gökten İndiren Hadislerin Tenkidi", *İslâmiyyât* III (2000), sayı 4, ss. 147-68.
- Kuzudişli, Ali, *Yahudi Kültürünün Hadislere Etkisi*, İzmir 2004 (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış Doktora Tezi).
- Lockyer, Herbert, *All the Messianic Prophecies of Bible*, Zondervan, Michigan 1973.
- Lazarus-Yafêh, Hava, "Some Neglected Aspects of Medieval Muslim Polemics against Christianity", *The Harvard Theological Review*, vol. 89, no.1 (Jan., 1996), ss. 61-84.

- Madelung, W., "al-Mahdî", *Encyclopedia of Islam, Second Edition(EI)²*, WebCD Edition, Brill 2003.
- Ma'mer b. Râşid el-Ezdî (ö. 153/770), *el-Câmi'* (Abdurrazzak, Ebu Bekr Abdurrazzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannaf* ile birlikte basım), thk. Habiburrahman el-A'zamî, Beyrut 1403²
- Muslim, Ebu'l-Huseyn el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî (ö. 261/875), *es-Sahih*, Dâru's-selâm, Riyad 2000³ (Kutub-i Sitte'nin birlikte basımı).
- en-Neşşar, Ali Sami, *İslam'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu I*, çev. Osman Tunç, İstanbul 1999.
- en-Nevevî, Ebu Zekeriyya Muhyiddîn (ö. 676/1277), *el-Minhâc Şerhu Sahihi Muslim b. el-Haccâc*, thk. Halil Me'mûn Şihâ, Beyrut 1996³.
- Nu'aym b. Hammâd, Ebu Abdullah (ö. 228/843), *Kitâbu'l-Fiten*, thk. Semîr b. Emin ez-Zuhayrî, Kahire 1991.
- Özel, Ahmet, "Gayri Müslim", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, ss. 418-27.
- Öztürk, Levent, *Asr-ı Saâdetten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, İz yay., İstanbul 1998.
- Paçacı, Mehmet, "Hadis'te Apokaltisizm veya Fiten Edebiyatı", *İslâmiyât I* (1998), sayı 1, ss.35-53.
- er-Râfi'î, Ebu'l-Kâsım Abdülkerim b. Muhammed el-Kazvînî (ö. 623/1226), *et-Tedvîn fî Ahbâri Kazvîn* (thk. Azizullah el-Ataridî, Dâru'l-kutubi'l-ilmiiye, Beyrut 1987
- er-Râğıb el-İsfahânî, Ebu'l-Kasım Huseyn b. Muhammed (ö. 502/1108), *Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru'l-kalem, Dimaşk- Beyrut 1996.
- Ringgren, Helmer, "Messianism", *Encyclopedia of Religion*, vol. 9, ss. 5972-86.
- es-Safedî, Ebu's-Safâ Salahuddin Halil b. Eybek b. Abdullah (ö. 764/1363), *el-Vâfi bi'l-Vefâyât*, thk. Ahmed Arnaût ve Türkî Mustafa, Beyrut: Dâru ihyâi't-turâs, 2000.
- Sarıkoçlu, Ekrem, *Dinlerde Mehdi Tasavvurları*, Samsun 1997.
- _____, "Mehdî", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, ss. 369-71.
- _____, "Buda Dininde Mehdi İnancı ve Buda'dan Bir Rivayet", *Atatürk ÜİFD*, sayı: 4, Erzurum 1980, ss.77- 90.
- _____, "Mecûsî Dini'nde Mesih İnancı", *Atatürk ÜİFD*, sayı: 7, İstanbul 1986, s. 1-7.

- Sarıtoprak, Zeki, *İslâm İnancı Açısından Nuzûl-i İsâ Meselesi*, İzmir 1997.
- es-Serahsî, Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed b. Sehl (ö. 483/1090), *el-Mebsût*, thk. Halil Muhyiddin el-Meys, Dâru'l-fikr, Beyrut 2000.
- Şeltut, Mahmut, "İsâ'nın Ref'i", çev. E. Ruhi Fırlı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD)*, XXIII, Ankara 1978, ss. 319-24.
- Seyhan, A. Emin, *Hadislerde Kıyamet Alâmetleri (Envâru'l-Âşıkîn Örneğinde)*, Isparta 2006.
- es-Suyuti, Ebu'l-Fadl Celâluddin (ö. 911/1505) *Nüzulu İsa b. Meryem Ahire'z-Zaman*, thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed Ata, Beyrut 1985
- Şakiroğlu, Mahmut H., "Haç", *DİA* (İstanbul 1996), XIV, ss. 522-24.
- et-Taberânî, Ebu'l-Kâsım Suleyman b. Ahmed (ö. 360/971), *el-Mu'cemu'l-Evsat* (thk. Târık b. Avdullah b. Muhammed v. dğr., Kahire 1415.
- _____, *el-Mu'cemu's-Sağîr*, thk. Muhammed Şekûr v.dğr., Beyrut 1985.
- et-Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd (ö. 310/923), *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kurân*, thk. A. Muhammed Şâkir, Muessesetu'r-risâle, Beyrut 2000.
- et-Tayâlisî, Suleyman b. Davûd b. el-Cârûd (ö. 204/819), *el-Musned*, thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Turkî, Dâru'l-hicr, y.y.- 1999.
- Tevrat*, Kitabı Mukaddesi şirketi, İstanbul 2003².
- et-Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa (ö. 279/892), *es-Sunen*, Dâru's-selâm, Riyad 2000³ (Kutub-i Sitte'nin birlikte basımı).
- Ünal, Mehmet, "Tefsir Kaynaklarına Göre Hz. İsa'nın Ölümü, Ref'i ve Nüzûlü Meselesi", *İslâmiyât* III (2000), sayı 4, ss. 133-146.
- el-Vâkîdî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer (ö. 207/ 823), *Kitâbu'l-Meğâzî*, thk. Marsden Jones, Âlemu'l-kutub, Beyrut 1984³.
- Werblowsky, R. J. Zwi, "Messianism: Jewish Messianism", *Encyclopedia of Religion*, vol. 9.
- Yâ'kût el-Hamevî, Ebu Abdullah Şihâbuddin (ö. 626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, Daru'l-fikr, Beyrut tsz.
- Yavuz, Yunus Şevki, "Mehdî", *DİA* (Ankara 2003), XXVIII, ss. 371-74.
- Yayla, Mustafa, "Haç", *DİA* (İstanbul 1996), XIV, ss. 524-5.
- Yazıcı, İshak, "Kur'ân'a Göre Hz. İsâ'nın Ref'i ve İlgili Âyetlerin Yorumlarının Tahlili", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (OMÜİFD)*, sayı: 20-21, Samsun 2005, ss. 69-100.

- ez-Zehebî, Ebu Abdullah Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö. 748/1348), *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût, Muessesetu'r-risale, Beyrut 1413- 1993⁹.
- _____, *el-Kâşif fî Ma'rifeti Men lehû Rivaye fi'l-Kutubi's-Sitte*, neşr. Muhammed Avvâme v.dğ., Dâru'l-kıble li's-sekâfeti'l-islâmiyye, Cidde 1992.
- _____, *Mizânu'l-İtidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, thk. Ali el-Bicâvî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1963.